

Ethische dilemma's: zelfbeschikking over de dood?

Een onderzoek naar paganistische ethiek in relatie tot de ethische dilemma's binnen het politiek-maatschappelijke debat 'stervenshulp bij een voltooid leven'

Auteur: R. Wiebes
Studentnummer: 2562356

Bachelorscriptie
Voltooid op: 30 mei 2018

Opleiding: Religiewetenschappen
Traject: Comparatief
Instituut: Vrije Universiteit
Amsterdam

Begeleiders: Dr. L. Minnema
Prof. dr. J. W. van Saane

Voorwoord

Voor u ligt de afstudeerscriptie ‘Ethische dilemma’s: zelfbeschikking over de dood?’ welke is geschreven voor de bachelor religiewetenschappen aan de Vrije Universiteit. Ik wilde van mijn scriptie iets bijzonders maken en zocht daarvoor ‘het perfecte scriptieonderwerp’. Dit perfecte onderwerp vond ik in de combinatie van ‘paganisme’ en het politiek-maatschappelijke debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’.

Vol enthousiasme heb ik aan deze scriptie gewerkt, al stond dit enthousiasme mij ook wel eens in de weg. Paganisme trekt mij en daar wilde ik graag meer over te weten komen. Soms verloor ik mezelf zo in de paganistische literatuur, dat de grootste les wellicht was om me niet te laten verblinden door mijn enthousiasme voor paganisme maar de ‘wetenschappelijke bril’ op te houden en kritisch te blijven.

De eer voor het bedenken van dit, in mijn ogen, ‘perfecte scriptieonderwerp’ gaat naar mijn medestudent Nick Everts. Zonder zijn suggestie om ‘paganisme’ en ‘voltooid leven’ te combineren, zou deze scriptie nooit tot stand zijn gekomen. Tevens wil ik hier ook Joke van Saane en Lourens Minnema bedanken voor het begeleiden van mijn scriptie en de tijd die zij voor mij hebben vrijgemaakt. Hun suggesties en de feedback op de geschreven hoofdstukken hebben me zeer geholpen bij het gehele proces.

Daarnaast wil ik ook mijn beste vriendin Felicia van Espelo bedanken voor het aanhoren van mijn stressvolle tirades, de kalmerende woorden, het tot in detail lezen van mijn scriptie ter controle van mogelijke taalfouten, en de vele andere manieren waarop zij mij tot steun is geweest. Zonder Felicia zou ik haast vergeten zijn wat ontspannen is. Ten slotte gaat mijn dank ook uit naar mijn vriend Niek Regterschot, wie mij de spreekwoordelijke ‘schop onder de kont’ gaf als mijn motivatie even ver te zoeken was, mijn hele scriptie heeft gelezen ter controle van de argumentatiestructuur, dealde met mijn piekerbuien, en mij eveneens op vele andere manieren tot steun was. Hun motiverende woorden en feedback waren onmisbaar.

Rest mij enkel nog om u veel leesplezier te wensen!

Rozemarijn Wiebes, 30 mei 2018.

Afbeelding titelpagina: uitsnede van tarotkaart ‘de dood’ uit de Llewellyn Tarot, vormgegeven door Anna-Marie Ferguson en gebaseerd op de Welshe Mabinogion. Afbeelding afkomstig uit eigen beeldarchief.

Samenvatting

Deze scriptie houdt zich bezig met de vraag **“Hoe staat (neo)paganistische ethiek tegenover de ethische dilemma’s die het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ oproept binnen de Nederlandse politiek?”** Het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ ligt erg gevoelig in de Nederlandse politiek vanwege de vele ethische vraagstukken die het oproept. In deze scriptie werd onderzocht of paganistische ethiek wellicht een helpend perspectief kan bieden betreffende het debat.

‘Voltooid leven’ duidt op de ervaring dat het leven niets meer te bieden heeft en men de dood verkiest. De positieve connotatie van de term blijkt in de meeste gevallen onterecht te zijn. Voor vele ouderen liggen onder de stervenswens factoren als eenzaamheid, het verlies van autonomie, het verlies van zingeving, en de angst voor verliezen van de regie over het eigen leven.

De ethische vraagstukken waar politici zich voor zien staan is in beeld gebracht middels een kwalitatieve inhoudsanalyse gericht op media-artikelen in de periode 2010 tot en met april 2018. Uit deze analyse komt onder andere naar voren dat de waarde van het individu en zijn recht op zelfbeschikking lijnrecht tegenover het belang van de samenleving als geheel staat. Daarnaast worden de argumenten voor en tegen een mogelijke wetgeving betreffende ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ gekenmerkt door dubbelzinnigheid doordat beide partijen dezelfde terminologie hanteren: ‘barmhartigheid’ en ‘beschaving’. Tevens zorgt de taak van de overheid om het leven te beschermen voor een dilemma; hoe kan het leven beschermd worden en tegelijkertijd aan de stervenswens van een individu tegemoetgekomen worden?

Het meest opmerkelijke wat uit het onderzoek naar voren kwam is de pragmatische houding van de Nederlandse politici. Betreffende de ethische dilemma’s spraken vele politici zich niet uit. Onderliggende argumenten voor hun voor- of tegenpositie binnen het debat werden vrijwel niet genoemd. Er werd echter wel gehandeld: het manifest ‘Waardig Ouder Worden’ werd in het leven geroepen met als doel het aanvechten van de factoren waardoor ouderen hun leven als voltooid ervaren. Tevens is de pragmatische houding van de politici terug te zien in de uitwerking van het concept ‘de stervenshulpbegeleider’ en het opstellen van een mogelijke leeftijdsgrens.

Literatuuronderzoek naar paganisme en paganistische ethiek toont aan dat paganisme een diversiteit aan tradities betreft welke enkele kenmerken delen: 1) de liefde voor de natuur, 2) polytheïsme, animisme, en pantheïsme, 3) zelfontplooiing, 4) en de gemeenschap. Deze gemeenschap betreft zowel de gehele natuur als kleinere *tribes* waartoe een paganist zich kan

rekenen. Een paganist heeft onder andere als doel om zichzelf te ontplooiën in relatie tot de natuur, waarbij autonomie en vrijheid belangrijke waarden zijn. Hierbij mag men leven zoals hij wil, mits anderen daarbij geen schade berokkend wordt.

De paganistische visie op de dood, suïcide en euthanasie wordt eveneens gekenmerkt door de waarden 'vrijheid' en 'autonomie'. Voor paganisten is de dood een transformatie die behoort bij het leven, geen einde van het leven. Tevens hechten paganisten meer belang aan de levenskwaliteit dan aan de levensduur. De keuze tot levensbeëindiging is een autonome keuze welke hoort bij het recht op zelfbeschikking. Als men het recht heeft over zijn leven te bepalen, mag hij eveneens over zijn dood bepalen, is de paganistische optiek.

De conclusie maakt duidelijk dat paganistische ethiek voornamelijk uitkomst biedt bij het dilemma betreffende de taak van de overheid om het leven te beschermen. Vanuit een paganistische visie zou niet het leven beschermd moeten worden, maar de kwaliteit van het leven zoals het individu dat zelf ervaart. Het is geen bescherming te noemen om iemand te dwingen verder te leven als zijn levenskwaliteit te wensen over laat. In dergelijke gevallen is het barmhartiger om iemand te laten gaan.

Ten slotte kan er vanuit paganistische ethiek geconcludeerd worden dat het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' helemaal geen politieke kwestie zou moeten zijn. De keuze tot levensbeëindiging ligt bij het individu, niet bij de overheid. Dit betekent eveneens dat 'stervenshulp' niet verwacht, noch verplicht, kan worden; het al dan niet verlenen van stervenshulp is een autonome keuze van degene wier hulp gevraagd wordt.

Inhoud

1. Inleiding	6
2. Een politiek-maatschappelijk debat: stervenshulp bij een voltooid leven.....	9
2.1. Voltooid leven.....	9
2.2. Methodische verantwoording: kwalitatieve inhoudsanalyse	12
2.3. Resultaten: ethiek en politiek.....	14
2.4. Discussie: ethische dilemma's	18
3. Paganisme: een introductie.....	21
3.1. Paganistische fundamenten	22
3.2. Paganistische ethiek	25
4. Een paganistisch perspectief: over sterven en voltooid leven	30
4.1. De dood, suïcide en euthanasie	30
4.2. Stervenshulp bij een voltooid leven	32
5. Conclusie.....	36
Bibliografie.....	40
Bijlagen	43
Bijlage 1: Extra informatie betreffende de dataverzameling	43
Bijlage 2: Extra informatie betreffende het filteren en coderen.....	44
Bijlage 3: Lijstweergave gebruikte codes inhoudsanalyse.....	46
Bijlage 4: Relatiediagram inhoudsanalyse	48
Bijlage 5: Overzicht van de geanalyseerde media-artikelen	49

1. Inleiding

"Death must be so beautiful. To lie in the soft brown earth, with the grasses waving above one's head, and listen to silence. To have no yesterday, and no to-morrow. To forget time, to forget life, to be at peace."

- Oscar Wilde¹

Op een decemberdag in 2017 vernam ik een trieste gebeurtenis. Een jonge meid, nog geen 20 jaar oud, had jaren gevochten; de ene na de andere hulpverlener en behandeling heeft zij doorstaan. Zij was klaar met leven. Bij de huisarts legde zij haar vraag voor: kunnen we mijn leven beëindigen? Het gesprek met haar familie was moeilijk maar zij kreeg begrip voor haar besluit. Het idee was dat zij haar eigen overlijden kon regelen. Zij zou humaan sterven. Echter, de psychiater zag andere behandelmogelijkheden. Zij voelde zich ongehoord en onbegrepen. Toen zij haar plan zag wegvallen, het plan wat haar zoveel rust bood, koos zij voor 'plan B': op die ene decemberdag sprong zij voor de trein.²

Bovenstaand verhaal illustreert een diepgaand verlangen om te sterven. Belangrijker nog: om humaan en waardig te sterven. De dame in kwestie wilde geen suïcide plegen; zij had andere plannen omtrent het vormgeven van haar levenseinde. Suïcide was haar laatste optie; een optie die werkelijkheid werd toen haar de stervenshulp werd ontzegd. Dit trieste verhaal raakt aan enkele maatschappelijke thema's welke de laatste jaren steeds meer onder de aandacht kwamen: 'hulp bij zelfdoding' en 'voltooid leven'.

De term 'voltooid leven' is een relatief nieuwe term waar nog veel onderzoek naar gedaan dient te worden. Els Van Wijngaarden heeft met haar proefschrift een grote bijdrage geleverd aan de begripsvorming van de term. Zij is de eerste wetenschapper die zich in de stervenswens bij een voltooid leven onder ouderen heeft verdiept. Tijdens haar onderzoek interviewde van Wijngaarden 25 ouderen en bracht zo de onderliggende factoren in beeld. Echter, er is nog steeds een leemte in de begripsvorming waar het jongeren en mensen van middelbare leeftijd betreft die hun leven als voltooid beschouwen, al is dat niet waar deze scriptie zich mee bezighoudt.

Deze scriptie richt zich op het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven', wat een gevoelig onderwerp blijkt te zijn in de Nederlandse politiek. Vooralnog is het wettelijk niet

¹ Quote afkomstig uit: Oscar Wilde, *The Canterville Ghost*, verkregen op 01-05-2018 via: <https://www.goodreads.com/quotes/10037-yes-death-death-must-be-so-beautiful-to-lie-in>.

² Wegens privacyoverwegingen is dit fragment geanonimiseerd.

toegestaan om mensen te helpen bij het beëindigen van het leven, tenzij door een arts en met inachtneming van de strenge regelgeving omtrent euthanasie.³ Pia Dijkstra (D66) en Edith Schippers (VVD) werkten beiden aan een wetsvoorstel om stervenshulp mogelijk te maken voor mensen die hun leven als voltooid beschouwen en buiten de bestaande euthanasiewet vallen.⁴ De reacties waren verdeeld; onder andere de ChristenUnie en SGP lieten een felle weerstand horen jegens deze voorstellen. In 2017 bemoeilijkte onder andere dit debat de formatie van een meerderheidscoalitie na de Tweede Kamerverkiezingen.⁵

De gevoeligheid van het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' ligt in de diverse ethische vraagstukken die het debat oproept. Is het ethisch te rechtvaardigen om iemands leven te beëindigen, ook al geeft hij zelf aan dat te willen? Of, tegenovergesteld: mogen wij iemand dwingen om verder te leven als hij dat niet langer wilt? Mag men eigenlijk wel van een ander verwachten dat hij hem helpt bij het beëindigen van het leven?

Er zijn verschillende ethische perspectieven mogelijk op deze en meerdere bijbehorende ethische vraagstukken. Middels deze scriptie wil ik proberen om ethische vraagstukken die spelen in het politieke debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' te benaderen vanuit een paganistisch perspectief. 'Paganisme' verwijst naar een verzameling van diverse religieuze en spirituele tradities waarvan velen zich richten op de natuur, en wordt naar mijn weten niet vaak aangehaald bij sociaal-maatschappelijke onderwerpen.⁶ Door het combineren van deze twee onderwerpen tracht ik een bijdrage te leveren aan een maatschappelijk-actueel debat vanuit een minder bekende invalshoek.

De vraag die in deze scriptie centraal staat luidt: **"Hoe staat (neo)paganistische ethiek tegenover de ethische dilemma's die het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' oproept**

³ Euthanasie wordt veelal gedefinieerd als het intentioneel beëindigen van een leven door een arts op verzoek van de patiënt volgens een strikt protocol. Hulp bij levensbeëindiging betreft de hulp bij suïcide en het beschikbaar stellen van de nodige middelen hiervoor, wat buiten de huidige wetgeving valt.

⁴ Beiden werkten afzonderlijk van elkaar aan een voorstel. In de landelijke kranten werd veel bericht over het voorstel van Schippers. Dijkstra's voorstel volgde enkele maanden later. Zie bijvoorbeeld: Enzo van Steenbergen, "Kabinet wil onduidelijk rond levenseinde wegnemen," in: *NRC Handelsblad*, (13 oktober 2016), p. 1; Wilma Kieskamp, "Eigen voltooid-levenwet van D66." in: *Trouw*, (19 december 2016), p. 3.

⁵ Zie bijvoorbeeld: Thijs Niemantsverdriet, "Over 'voltooid leven' is het lastig uitruilen," in: *NRC Next*, (12 augustus 2017), p. 6.

⁶ Een reden hiervoor kan zijn dat paganisme erg moeilijk te grijpen is. De veelheid aan tradities, opvattingen en gebruiken maken het vrijwel onmogelijk om een normatieve descriptie te geven van paganisme. Daarnaast kunnen ook vooroordelen een rol spelen waardoor paganisme weinig aandacht krijgt bij sociaal-maatschappelijke onderwerpen; door enkele mensen in mijn sociale kring wordt paganisme bijvoorbeeld gezien als een 'wazig' en 'occult' verschijnsel waar men liever niet mee te maken heeft. Dit impliceert een gevoeligheid ten opzichte van paganisme; niet iedereen zal het op prijs stellen dat een maatschappelijk gevoelig thema als 'stervenshulp bij een voltooid leven' wordt benaderd vanuit een paganistisch perspectief.

binnen de Nederlandse politiek?" Aangezien 'paganisme' heel breed is en tradities wereldwijd omvat, is besloten dit af te bakenen tot de (neo)paganistische bewegingen met een Europese oorsprong. Het politieke debat is gereduceerd tot de periode 2010 tot en met april 2018, omdat de media-aandacht gericht op politieke standpunten bij het debat toenam vanaf 2010.

Deelvragen die bij deze onderzoeksvraag beantwoord dienen te worden luiden als volgt:

1. Wat houdt 'een voltooid leven' in en welke factoren spelen een rol bij de ervaring van het leven als zijnde voltooid?
2. Welke ethische vraagstukken roept het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' op binnen de Nederlandse politiek, zoals weergegeven in de media tussen 2010 en april 2018?
3. Wat zijn de fundamenteën van paganistische tradities?
4. Wat zijn de uitgangspunten van paganistische ethiek?
5. Hoe kijken paganisten aan tegen 'de dood', 'suicide' en 'euthanasie'?

Betreffende de opzet volgt deze scriptie een andere indeling dan gebruikelijk. De gebruikelijke indeling hanteert de volgorde van een theoretisch kader, vervolgens een onderzoek, een weergave van de resultaten, en ten slotte een discussie en conclusie. In deze scriptie zullen deze onderdelen ietwat door elkaar lopen, omdat er twee onderwerpen behandeld worden die beiden een eigen kader behoeven. Derhalve is de opzet in deze scriptie als volgt: hoofdstuk twee gaat in op het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' waarbij middels een kwalitatieve inhoudsanalyse de huidige stand van zaken in het politieke debat werd onderzocht. Hoofdstuk drie bevat een theoretisch kader betreffende paganisme, waarin wordt beschreven wat paganisme inhoud en welke ethisch uitgangspunten paganistische tradities hebben. Hoofdstuk vier maakt vervolgens de verbinding tussen beide onderwerpen door te kijken naar de paganistische visie op de dood en naar wat paganistische tradities mogelijk over het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' te zeggen hebben. Ten slotte zal in de conclusie, hoofdstuk vijf, de onderzoeksvraag van deze scriptie beantwoord worden.

2. Een politiek-maatschappelijk debat: stervenshulp bij een voltooid leven

“Het lijkt me aan geen twijfel onderhevig dat veel oude mensen er een grote rust in zouden vinden als zij over een middel konden beschikken om op aanvaardbare wijze uit het leven te stappen op het moment dat hen dat —gezien wat hen daarvan nog te verwachten staat —passend voorkomt.”

- Huib Drion⁷

Dit hoofdstuk brengt het politieke ethische debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ in beeld. De eerste paragraaf gaat in op de vraag wat men verstaat onder de term ‘voltooid leven’ en welke factoren bijdragen aan de ervaring van het leven als zijnde voltooid. Vervolgens richt de rest van het hoofdstuk zich op de ethische dilemma’s welke naar voren komen bij het politieke debat over een mogelijke wetgeving die inspeelt op de stervenswens van mensen die hun leven als ‘voltooid’ ervaren. Voor de beantwoording van deze tweede vraag is een kwalitatieve inhoudsanalyse uitgevoerd op geschreven media-artikelen, voornamelijk landelijke kranten, van 2010 tot en met april 2018.

2.1. Voltooid leven

In 2012 publiceerde Hilde Buiting in samenwerking met andere wetenschappers een onderzoek waaruit bleek dat een steeds groter wordende groep ouderen zich een stervenswens kan voorstellen.⁸ Deze stervenswens betreft het zelf willen bepalen over het hoe en wanneer van het eigen levenseinde en komt voort uit het idee het leven niet meer de moeite waard is.⁹ In de documentaire ‘Ongeneeslijk oud’ zei Ans Nieuwenberg-Bron, toen 93 jaar oud, het volgende: “Ik

⁷ Huib Drion, “Het zelfgewilde einde van oudere mensen,” in: *NRC Handelsblad* (19 oktober 1991), geraadpleegd op 12-04-2018 via:

https://www.canonsociaalwerk.eu/1991_meerdere_wegen_uitgang/1991-10-19-NRC-Drion-zelfgewilde-einde.pdf.

⁸ Hilde M. Buiting, Dorly J.H. Deeg, Dirk L. Knol, et al, “Older Peoples’ Attitudes towards Euthanasia and an End-of-Life Pill in the Netherlands: 2001–2009,” in: *Journal of Medical Ethics* 38, no. 5 (2012), p. 267, 273.

⁹ Els van Wijngaarden, Anne Goossensen and Carlo Leget, “Disconnectedness from the here-and-now: a phenomenological perspective as a counteract on the medicalisation of death wishes in elderly people,” in: *Medicine, Healthcare and Philosophy* 19, no. 2 (2016), DOI: 10.1007/s11019-016-9687-4, p. 265.

zeg altijd, het is te vergelijken met een feest. Het is zo'n feest geweest, en op een bepaald moment... Is het klaar, wil je naar huis."¹⁰ Het leven heeft lang genoeg geduurd, men heeft alles gezien en gedaan, is tevreden, en is klaar om te gaan. Echter, de ervaring van Ans en haar positieve benadering zijn niet geheel vanzelfsprekend. Het ervaren van het leven als 'voltooid' heeft namelijk ook een andere kant; een kant vol angst, wanhoop en verlies.

Zoals vermeldt in de inleiding heeft Els van Wijngaarden uitgebreid onderzocht wat een voltooid leven voor ouderen inhoudt en hoe zij hun leven ervaren. Van Wijngaarden beschrijft 'voltooid leven' als 'een combinatie van het onvermogen en de onwil om zich te verbinden aan het leven'.¹¹ Ik vat dit als volgt op: de oudere raakt steeds verder gedistantieerd van het dagelijkse leven, acht zijn leven niet langer waardevol en zou liever sterven. De vraag is waar deze negatieve gevoelens vandaan komen en waarom men een stervenswens ontwikkelt.

Een aantal factoren draagt bij aan de stervenswens. Naast de algemene fysieke en psychische aftakeling die met ouderdom gepaard gaan, spelen groeiende afhankelijkheid, afname van autonomie, en afname van waardigheid een grote rol. Ouderen voelen zich steeds afhankelijker van bijvoorbeeld mantelzorg of zorginstellingen en zijn niet langer in staat om volledig autonoom te handelen wegens ouderdomsverschijnselen. Het verliezen van de afhankelijkheid roept een grote angst op; enerzijds is er de angst voor het verliezen van de regie over het eigen leven, anderzijds de angst om anderen tot last te zijn. Daarnaast wordt hulpbehoefendheid gezien als een zwakte, wat de (eigen)waardigheid aantast. Ouderen hebben een sterk geïnternaliseerde negatieve typering betreffende ouderdom. Het idee dat zij tot last zijn en niets meer kunnen bijdragen aan de maatschappij drukt erg op hen, mede doordat zij er van uit gaan dat anderen dezelfde negatieve waarderingen omtrent ouderdom hebben.¹²

Andere factoren die uit het empirisch onderzoek van van Wijngaarden, en een onderzoek van Wouter Beekman, naar voren kwamen zijn: 1) sociale eenzaamheid, 2) het gevoel hebben er niet meer toe te doen, 3) het gevoel hebben zichzelf te verliezen, en 4) een gebrek aan betekenis en zingeving.¹³ Het gevoel dat de oudere zichzelf verliest heeft voornamelijk te maken met het niet meer in staat zijn om zichzelf goed uit te drukken. Hiernaast speelt het

¹⁰ Margo Donkervoort, *Ongeneeslijk Oud*, geregisseerd door Margo Donkervoort, (Nederland: Donkydocs, 2010), bekeken op 14-04-2018 via: https://www.npo.nl/levenskunstenaars/10-02-2010/POW_00293347, min. 16.51-17.04.

¹¹ Els van Wijngaarden, Anne Goossensen and Carlo Leget, "The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living," in: *Journal of European Social Policy* (2017), DOI: 10.1177/0958928717735064, p. 3.

¹² Ibid. p. 3-5.

¹³ Ibid. p. 3.; Wouter Beekman, *The Self-chosen Death of the Elderly: Public Debate in the Netherlands about Dying Assistance for the Elderly who Consider their Life Complete*. (Nottingham: Society for Old Age Rational Suicide, 2011), p. 17.

gevoel dat men nutteloos is voor de maatschappij, en ook als zodanig door de maatschappij wordt gezien, een rol. Al deze factoren tezamen dragen bij aan een gevoel van kwetsbaarheid, uitzichtloosheid en zinloosheid van het verdere leven.¹⁴

Bovenstaande in ogenschouw genomen, lijkt de term 'voltooid leven' misplaatst te zijn. 'Voltooiing' duidt op een afronding, men is ergens klaar mee. Het woord heeft een positieve connotatie terwijl bij het merendeel van de personen die hun leven als voltooid beschouwen de onderliggende redenen eerder bedroevend zijn. Op verzoek van de overheid onderzocht de Adviescommissie Voltooid Leven eveneens wat 'een voltooid leven' inhoudt.¹⁵ Zij definieert 'een voltooid leven' als een verzamelbegrip voor zowel het willen afsluiten van een leven vol tevredenheid, als het zodanig lijden onder het leven dat men liever sterft. Een toevoeging aan deze definitie is dat 'voltooid leven' een existentieel lijden betreft welke maakt dat men geen toekomstperspectief meer heeft. Ofwel, de waarde van het leven is afgenomen.¹⁶

Ondanks de nuance in haar definitie blijkt ook uit het onderzoek van de adviescommissie dat de term 'voltooid leven' misplaatst lijkt te zijn. Sterven lijkt de enige uitweg te zijn uit het lijden aan het leven. Psycholoog Ad Kerkhof stelt dan ook dat mensen niet zozeer willen sterven, maar dat ze ergens vanaf willen. Men wilt af van het lijden, de ellende en de uitzichtloosheid. Suïcide is een nooduitgang.¹⁷ Hiertegenover staat het idee dat als men zelf de controle heeft over hoe en wanneer men sterft, een groot deel van de angst en uitzichtloosheid zal wegvallen en men het leven wellicht weer langer zal volhouden, aldus ethicus Suzanne van de Vathorst en Huib Drion.¹⁸

Ik zou 'voltooid leven' willen definiëren als zijnde de ervaring dat het leven niets meer te bieden heeft en men de dood verkiest. Dit kan zowel vanuit een positieve insteek zijn, zoals

¹⁴ Els van Wijngaarden, *Ready to give up on life. A study into the lived experience of older people who consider their lives to be completed and no longer worth living* [proefschrift], (Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 2016), p. 64, 280-281.

¹⁵ De adviescommissie had als doel om te onderzoeken wat de juridische mogelijkheden waren omtrent hulp bij zelfdoding. Binnen de huidige wetgeving is suïcide niet strafbaar, maar het helpen van iemand bij suïcide wel. Aanleiding voor dit onderzoek is de reizende vraag naar stervenshulp en het groeiende aantal zaken waarbij sprake was van hulp bij zelfdoding (bijv. de Brongersma-zaak).

¹⁶ Paul. Schnabel, B. Meyboom-de Jong, W.J. Schudel, et al., *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, (Den Haag: Adviescommissie Voltooid Leven, 2016), p. 25, 30, 33, 132.

¹⁷ Ad Kerkhof, "Waarom willen sommige mensen dood?", *De Universiteit van Nederland* (02-11-2016), bekeken op 16-04-2018 via: <https://www.universiteitvannederland.nl/college/waarom-willen-sommige-mensen-dood/>, min. 4.26-4.46.

¹⁸ Suzanne van de Vathorst, "Wanneer mag je iemand helpen met doodgaan?", *De Universiteit van Nederland* (01-11-2016), bekeken op 16-04-2018 via: <https://www.universiteitvannederland.nl/college/wanneer-mag-je-iemand-helpen-met-doodgaan/>, min. 12.32-13.13.

bij Ans, of vanuit de besproken negatieve insteek. Het voornaamste doel achter het benoemen van het eigen leven als voltooid, is dat men zelf wil beschikken over hoe en wanneer het eigen leven beëindigd wordt. Deze drang naar autonomie, naar zelfbeschikking, staat in loodrecht contrast met de kwetsbaarheid en afhankelijkheid die ouderen volgens van Wijngaarden ervaren.¹⁹

Overigens dient er een kanttekening gemaakt te worden bij het definiëren van ‘een voltooid leven’. Zoals aangegeven in de inleiding, is er een leemte in kennis waar het de stervenswens van mensen in andere leeftijdscategorieën betreft. De gevonden onderzoeken richtten zich voornamelijk op de stervenswens van ouderen en hoe zij het leven ervaren. Echter, is er een leeftijdsgrens te stellen betreffende het als voltooid ervaren van het leven? Wellicht richt het debat zich voornamelijk op ouderen omdat wij als mensen ons gemakkelijker kunnen vinden in de dood van een ouder iemand dan in de dood van een jongere die nog een hele toekomst voor zich heeft. Dit betekent echter niet dat het valide is om een leeftijd te koppelen aan wanneer iemand zijn leven als voltooid kan ervaren. Mijns inziens moet er ook rekening gehouden worden met jongere mensen die het leven als lijden ervaren; mensen die liever sterven dan doorgaan met leven.²⁰

2.2. Methodische verantwoording: kwalitatieve inhoudsanalyse

Het politieke debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ is in beeld gebracht middels empirisch onderzoek in de vorm van een kwalitatieve inhoudsanalyse. Het doel van de inhoudsanalyse was om de ethische knelpunten in beeld te brengen waar politici tegenaanlopen betreffende een mogelijke wetgeving voor stervenshulp bij een voltooid leven. Het onderzoek had een exploratief karakter gericht op het beschrijven van de stand van zaken zoals weergegeven in geschreven media van 2010 tot en met april 2018.

De keuze voor een kwalitatieve benadering komt voort uit de interesse in individuele afwegingen en motivaties betreffende de ethische vraagstukken in het debat. Dit betekent echter wel dat het onderzoek niet representatief is voor een grotere groep en er geen generalisaties en voorspellingen kunnen worden gemaakt op basis van de resultaten.

¹⁹ Van Wijngaarden, *Ready to give up on life*. p. 94-95.

²⁰ In het rapport van de Adviescommissie Voltooid Leven wordt Petra de Jong, ex-directrice van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde, aangehaald in een voetnoot. De Jong is eveneens van mening dat zelfbeschikking en autonomie lijdend dienen te zijn, en dat iedereen over de mogelijkheid moet kunnen beschikken om zelf te bepalen of men het leven wilt beëindigen, los van een leeftijdsgrens. Zie ook: Schnabel, *Voltooid leven*, p. 135.

Het format voor de inhoudsanalyse is gebaseerd op een uitgebreid werk Robert Yin waarin hij vertelt hoe je kwalitatief onderzoek opzet en uitvoert. Het onderzoek is uitgevoerd in vier stappen: 1) Dataverzameling, 2) Filteren en coderen, 3) Herordenen, 4) interpreteren en concluderen.²¹ Per stap zal kort de werkwijze worden toegelicht.

Dataverzameling

Dataverzameling geschiedde met behulp van de online database LexisNexis, welke vele tekstbronnen heeft gedocumenteerd en gedigitaliseerd. Er zijn drie zoektermen gebruikt om te zoeken naar artikelen in landelijke kranten en vakbladen in de periode 2010 tot en met april 2018. De zoektermen waren 'voltooid leven', 'hulp bij levensbeëindiging', en 'hulp bij zelfdoding' en zijn gekozen op basis van voorkomendheid in een eerste kennismaking met het onderwerp. De laatste zoekterm was voornamelijk een controle om te kijken of er nog relevante artikelen waren gemist. Deze laatste term richtte zich dan ook specifiek op de categorie 'law and legal system'.

De selectie van bruikbare artikelen richtte zich op twee variabelen: 1) bevat het artikel informatie betreffende 'een voltooid leven', en 2) bevat het artikel informatie betreffende de politiek of politici? Er is in deze onderzoeksfase nog niet gekeken naar ethiek, enkel of beide variabelen aanwezig waren. De dataverzameling resulteerde in 174 media-artikelen.²²

Filteren en coderen

Allereerst zijn de 174 artikelen grondig gelezen. Tekstfragmenten welke uitspraken van of over politici en/of politieke partijen bevatte met betrekking tot het debat 'voltooid leven' zijn per jaar in een afzonderlijk document gebundeld. Tijdens het filteren bleken enkele artikelen dezelfde inhoud te bevatten ondanks dat het een andere bron betrof. Aangezien dubbele fragmenten geen meerwaarde hebben in deze analyse, is ervoor gekozen om inhoudelijk gelijke artikelen niet mee te nemen naar het coderen. Fragmenten die speculatief van aard waren zijn eveneens uitgesloten. Er zijn fragmenten uit 76 artikelen geselecteerd ter codering.²³

²¹ Aanpak gebaseerd op: Robert, K. Yin, *Qualitative Research from Start to Finish*, Second Edition, (New York, London: The Guilford Press, 2015), p. 186-187, 191-192, 195-198, 202-203.

²² Zie bijlage 1 voor een uitgebreider overzicht van de *searchflow* en extra informatie over de dataverzameling,

²³ Zie bijlage 5 voor een overzicht van de geanalyseerde artikelen.

Voor het coderen is gebruikt gemaakt van softwareprogramma Atlas.ti. Er is inductief gecodeerd door de tekstfragmenten grondig te lezen en onderliggende thema's en/of betekenissen te benoemen. Dit proces resulteerde in 59 codes.²⁴

Herordenen

Het proces van herordenen heeft als doel om de patronen en onderlinge relaties tussen thema's in beeld te brengen. Tijdens het kritisch nalopen van de codes bleken een aantal slechts één keer voor te komen. Waar mogelijk zijn deze codes samengevoegd met gelijkende codes, wat resulteerde in een overzicht van 45 codes.²⁵ Vervolgens is met behulp van de netwerkweergave in Atlas.ti een relatiediagram gemaakt, waarbij werd gekeken naar associaties, tegenstellingen, en gevolgen.²⁶

Interpreteren en concluderen

In deze fase zijn alle onderlinge relaties tussen de codes grondig bestudeerd. Wat zeggen de codes; wat zeggen de onderlinge relaties? Waar nodig werden de citaten nogmaals bekeken. Het meest prominente thema betreft 'het individu versus de samenleving'. Daarnaast bleek er veel dubbelzinnigheid onder de gebruikte argumenten, en toont de politiek over het algemeen een pragmatische instelling. De resultaten worden uitgebreid besproken in de volgende paragraaf.

2.3. Resultaten: ethiek en politiek

Uit de geanalyseerde media-artikelen komt naar voren dat er door politici zeer uiteenlopend wordt gekeken naar het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven'. Er rezen vele vragen op bij de wetsvoorstellen van Schippers en Dijkstra, evenals vele argumenten voor en tegen een wetgeving die stervenshulp mogelijk maakt voor mensen die hun leven als voltooid ervaren. Het is dan ook opmerkelijk dat politici in de media wel hun uitgesproken standpunt voor of tegen een dergelijke wetgeving bevatte, maar vrijwel geen argumenten aandroegen voor hun positie.

De citaten waarin politici zich negatief uitlaten tegenover het recht op zelfbeschikking of een individualistische levensbenadering worden geenszins toegelicht. De onderliggende

²⁴ Zie bijlage 2 voor extra informatie betreffende gemaakte keuzes en twijfelpunten tijdens deze fase in het onderzoek.

²⁵ Zie bijlage 3 voor een lijstweergave van de codes.

²⁶ Zie bijlage 4 voor het relatiediagram.

(ethische) motieven voor deze oppositie zijn derhalve onduidelijk. De oppositie op basis van religie bevat wél een duidelijk argument: het leven is een geschenk van God, dus niemand mag zomaar een leven beëindigen. God bepaald over leven en dood, niet de mens zelf. Esmé Wiegman van de ChristenUnie verwoordt dit als volgt:

“De ChristenUnie is principieel tegenstander van hulp bij zelfdoding, [...] We zien het leven als een geschenk van God. Daarom vinden christenen ieder leven menswaardig.”²⁷

Het individu versus de samenleving

In het politieke debat staat ‘de autonomie van het individu en zijn recht op zelfbeschikking’ tegenover ‘de verantwoordelijkheid jegens de maatschappij’. In de artikelen wordt meerdere malen geopperd dat het een relatief kleine groep mensen betreft die hulp bij levensbeëindiging vraagt. Een van de reacties hierop is dat ook kleine groepen gehoord moeten worden en dat ieder individu telt. Echter, in het belang van de gehele maatschappij zouden de gevolgen erg gevaarlijk kunnen zijn, zo luidt een van de tegenargumenten. Hierbij wordt voornamelijk aangestuurd op de angst dat een wetgeving voor hulpverlening bij een voltooid leven maatschappelijke druk of druk van familie bewerkstelligt om het leven te beëindigen. De vraag of de stervenswens een vrijwillige keuze betreft, lijkt mij hier meer dan terecht, evenals de constatering dat het lastig is om te achterhalen of de wens tot sterven daadwerkelijk een vrijwillig besluit is.

Een van de argumenten beroept zich op welk recht iemand heeft om voor een ander te bepalen wat hij met zijn leven moet doen. Is het ethisch verantwoord om iemand te vertellen hoe hij zijn leven moet vormgeven, of dat hij niet mag sterven? Ofwel, welk recht heeft de overheid om iemand te verplichten om te leven? Men heeft het recht om te sterven, al staat dat lijnrecht tegenover het recht op leven en de taak van de overheid om het leven te beschermen. Tegelijkertijd heeft de overheid een zorgtaak waarbij het nodeloos lijden van mensen moet worden voorkomen. Er lijkt sprake te zijn van een impasse. De vraag is hoe ver de autonomie van een individu reikt en waar de overheid de grens mag stellen. Waar D66 stervenshulp als teken van beschaving ziet – je verlost immers iemand uit zijn lijden – ziet onder andere de SGP dit als een daad die indruist tegen het leven en een gefaalde samenleving indiceert:

²⁷ “Veel steun voor petitie Uit Vrije Wil,” in: *Nederlands Dagblad*, (18 mei 2010), p. 3.

“Dat geeft goed weer waarom D66 als onze tegenpool wordt gezien op ethische punten. Pechtold ziet het als een teken van beschaving dat mensen ook op jonge leeftijd groen licht kunnen krijgen om een eind aan hun leven te maken. Voor [Kees van der Staaij] is dat het verval van de beschaving.”²⁸

Het argument van een gefaalde samenleving richt zich voornamelijk op de onderliggende problematiek bij mensen die hun leven als voltooid ervaren. Gesteld wordt dat er gekeken moeten worden naar wat er mogelijk is om deze stervenswens weg te nemen of te voorkomen, in plaats van iemand te helpen bij het overlijden; de dood is immers onomkeerbaar. Deze gedachtegang vormde het uitgangspunt voor het manifest ‘Waardig Ouder Worden’. Dit initiatief van onder andere de ChristenUnie richt zich op een beter zorgklimaat voor ouderen in de hoop dat het gevoel dat het leven voltooid is voorkomen kan worden. Het tegemoet komen aan de stervenswens zou volgens de initiatiefnemers van het manifest geen optie mogen zijn:

“De mythe van een zelfgekozen dood als toppunt van humaniteit is het falen van onze samenleving. "Ik wil niet tot last van mijn kinderen zijn", is een gevleugelde uitspraak geworden. Ouderen kunnen het gevoel hebben overbodig te zijn, of - erger nog - tot last te zijn. En onze samenleving lijkt steeds meer te accepteren dat een zelfgekozen dood een oplossing daarvoor is. Hulp om zelfdoding is niet zelden ook een schreeuw van eenzaamheid en wanhoop. Laat de dood nooit onze oplossing worden voor eenzaamheid en ouderdom, voor ziekte en lijden.”²⁹

Echter, het volledig ontzeggen van stervenshulp druist in tegen het argument dat er naar de wensen van mensen geluisterd moet worden. Sommige mensen zijn oprecht klaar met leven, wie zijn wij om hen te verplichten door te leven? Wederom wordt in dit laatste argument een beroep gedaan op de individualistische moraal. Pia Dijkstra verwoordt dit als volgt:

"Wat geeft de overheid het recht om te zeggen: als je waardig wilt sterven, gaan wij dat verbieden? We moeten afgaan op de

²⁸ Petra de koning, Enzo van Steenberg en Merlijn Doomernik, “Reken niet zomaar op de SGP,” in: *NRC Next*, (3 juni 2017), p. 14.

²⁹ Carla Dik-Faber, “Hulp bij zelfdoding mag nooit normaal worden,” in: *Trouw*, (30 oktober 2013), p. 21.

wens van de oudere zelf. Vaak zijn het helemaal niet mensen die lijden onder eenzaamheid. Ze zijn klaar, het is mooi geweest.”³⁰

Dubbelzinnige argumenten

‘Wij moeten barmhartig zijn’, luidt een argument welke door zowel voor- als tegenstanders van stervenshulp bij een voltooid leven wordt aangedragen. De term ‘barmhartigheid’ wordt veelal gedefinieerd als ‘mededogen’ en ‘het verlenen van hulp aan medemensen’.³¹ Hulpverlening kan erg breed worden opgevat. Zo vindt de ene partij het barmhartig om tegemoet te komen aan de stervenswens en stervenshulp te verlenen, terwijl een andere partij beweert dat barmhartigheid schuilt in de hulp die je moet verlenen opdat iemand juist géén stervenswens meer heeft. Dit is vergelijkbaar met het tweezijdige gebruik van de term ‘beschaving’, zoals eerder beschreven.

De leeftijdsgrens die D66 voorstelt roept eveneens dubbelzinnigheid op. D66 vindt dat iedereen het recht op een zelfgekozen levenseinde heeft, maar tegelijkertijd willen zij dit enkel voor ouderen beschikbaar stellen omdat er bij jongeren vaak andere problemen spelen. Deze invulling doet naar mijn mening af aan de emoties van zowel ouderen als jongeren; depressie, eenzaamheid, dat is niet gebonden aan leeftijd. Daarbij roept de leeftijdsgrens een ander probleem op; het kan idee in de hand werken dat men er vanaf een bepaalde leeftijd niet meer toe doet. Tevens lijkt de leeftijdsgrens een andere contradictie bloot te leggen; enerzijds het willen verlenen van stervenshulp, anderzijds toch het leven willen beschermen:

“Beschermwaardigheid van leven vinden we als kabinet ook heel belangrijk. Daarom kiezen we voor een hoge leeftijdsgrens. Die is nog niet vastgesteld, maar die grens zal behoorlijk hoog worden. Want de beschermwaardigheid van het leven willen we ook hooghouden.”³²

Een pragmatische houding

Tijdens de inhoudsanalyse werd duidelijk dat de Nederlandse politiek wordt gekenmerkt door een sterk pragmatische instelling. Dit uit zich in het feit dat er voornamelijk op de vraagstukken

³⁰ Wilma Kieskamp, “Onomstreden in de scherpste debatten,” in: *Trouw*, (19 november 2016), p. 8-9.

³¹ Encyclo, “Barmhartigheid,” in: *Encyclo.nl Nederlandse Encyclopedie*. Geraadpleegd op 01-05-2018 via: <http://www.encyclo.nl/begrip/barmhartigheid>.

³² “De vrije keus staat voorop,” in: *Nederlands Dagblad*, (31 december 2016), p. 2-3.

betreffende stervenshulp en een voltooid leven gereageerd wordt met oplossingen, specifieke regels en toetsingscriteria, en alternatieven zoals het manifest 'Waardig Ouder Worden'. Een diepgaande bespreking van de ethische knelpunten komt in de geschreven media weinig voor.

De zogenaamde 'stervenshulpbegeleider' is een voorbeeld van deze pragmatische instelling. Men dient eerst twee gesprekken met een stervenshulpbegeleider aan te gaan en vervolgens een gesprek met een afzonderlijke partij. Er moet namelijk eerst worden besloten of de stervenswens zonder druk van buitenaf tot stand is gekomen. De taken van deze stervensbegeleider zijn al uitgedacht, de procedures zijn in kaart gebracht, maar de ethische knelpunten blijven ietwat onderbelicht. De partijen die stervenshulp mogelijk willen maken stellen specifieke voorwaarden, al blijven de ethische redenen voor juist deze voorwaarden onduidelijk.

Tijdens de formatie van een nieuw kabinet in 2017 is besloten dat er tijdens de huidige kabinetsperiode geen beslissingen gemaakt worden over eventuele wetgeving voor stervenshulp bij een voltooid leven. D66 heeft het manifest 'Waardig Ouder Worden' ondertekend, mede in het belang van een coalitie. Gezien de omvang van het debat is besloten om eerst meer onderzoek te verrichten naar welke mensen hun leven als voltooid ervaren, evenals te onderzoeken welke andere mogelijkheden er zijn om hulp te verlenen aan deze mensen. Voorlopig komt er dus nog geen uitsluitsel over een mogelijke wet voor stervenshulp bij een voltooid leven.³³

2.4. Discussie: ethische dilemma's

De resultaten van de inhoudsanalyse tonen aan dat er vele ethische dilemma's spelen in het politieke debat 'stervenshulp bij een voltooid leven'. Deze dilemma's worden bemoeilijkt door het gebruik van abstracte termen als 'barmhartigheid' en 'beschaving'. De vraag wanneer een handeling barmhartig is, legt weer een heel andere ethische discussie bloot. Het hele debat wordt omhuld door dubbelzinnigheid, wat het lastig maakt om er een mening over te vormen, laat staan een besluit te nemen voor een mogelijke wetgeving. De complexiteit van het debat maakt het des te frappanter dat politici zo weinig loslaten betreffende de ethische motieven van hun voor- of tegenpositie in het debat. Redenen hiervoor kunnen zijn dat journalisten hun artikel kort moesten houden of niet geïnteresseerd waren in de onderliggende argumenten, of dat de

³³ Zie bijv. Edwin van der Aa, "Coalitiepartners blussen brandje 'voltooid leven'," in: *Algemeen Dagblad* (19 december 2017), p. 13.

politici daadwerkelijk geen argumenten gaven voor hun standpunt. Desondanks is er genoeg informatie voorhanden om ethische knelpunten te destilleren waar politici zich voor zien staan.

Zoals in de resultaten naar voren kwam, staat de autonomie van het individu en zijn recht op zelfbeschikking lijnrecht tegenover het belang van de meerderheid, ofwel de samenleving. Het recht op zelfbeschikking en autonomie geven aan dat iedereen het recht heeft om te sterven hoe en wanneer hij wilt, dus dit moet mogelijk gemaakt worden. Tegelijkertijd is er de angst dat een dergelijke wetgeving misbruikt zal worden om zich van mensen te ontdoen, wat de wet een gevaar maakt voor de samenleving als geheel.³⁴ Tevens speelt bij een dergelijke wetgeving de vraag hoe te toetsen valt of iemand een vrijwillige keuze heeft gemaakt of dat het een gedwongen stervenswens betreft.

De drang om tegemoet te komen aan een hulpvraag en iemands lijden te verlichten middels de dood, staat in contrast met het idee dat al het leven waarde heeft. Men kan niet het leven beschermen en tegelijkertijd aan iemands stervenswens voldoen. Naast de vraag of mensen zelf kunnen bepalen over het hoe en wanneer van hun levenseinde, moet er dus ook rekening gehouden worden met de vraag of men 'hulp bij zelfdoding' mag verlangen van een ander. Het ontzeggen van stervenshulp leidt ertoe dat mensen op nare wijze suïcide kunnen plegen, terwijl het toezeggen van stervenshulp wellicht indruist tegen de principes van de hulpverlener. We hebben in het debat niet enkel te maken met de hulpvrager, maar tevens met degene van wie de hulpverlening wordt verwacht.

Het manifest 'Waardig Ouder Worden' gaat uit van het idee dat voorkomen beter is dan verhelpen; de stervenswens heeft een oorzaak, dus die oorzaak moeten wij voor zijn. Echter, hoe goed bedoeld het manifest 'Waardig Ouder Worden' ook is, en hoe begrijpelijk het ook is dat een groot aantal politici geen hulp bij levensbeëindiging kan of wil toestaan, het volledige verwerpen van het idee om stervenshulp te verlenen impliceert een 'verplichting tot leven'. Wie zijn wij om een ander te verplichten dat hij moet leven? Hoort het beschikken over het eigen levenseinde niet ook bij het vormgeven van het eigen leven?³⁵ Voorkomen is vaak beter dan verhelpen, al vraag ik me af of deze waarde gegeneraliseerd kan worden waar het aankomt op beslissen over leven en dood.

³⁴ Denk hierbij aan bijvoorbeeld het manipuleren van een oudere: "Zeg, wordt het niet eens tijd dat je gaat?"

³⁵ Het beschikken over het eigen levenseinde klinkt ergens ook tegennatuurlijk. Leven en dood zijn natuurlijke processen. Men weet dat het leven op een dag eindigt, we sterven immers allemaal een keer. Het lijkt bij het beschikken over het eigen levenseinde ook over controle te gaan. Niet enkel de controle over het eigen leven ten opzichte van de maatschappij, maar wellicht ook ten opzichte van de natuur.

Ten slotte wil ik nog een opmerkelijk gegeven benoemen. Uit de media-artikelen blijkt dat er een redelijke antipathie jegens de christelijke partijen heerst. De argumenten van deze partijen worden minder tot niet serieus genomen omdat zij zich baseren op religie. Een vooroordeel hierbij is dat verondersteld wordt dat een christen bij voorbaat tegen het toestaan van stervenshulp bij een voltooid leven is. Ethiek op basis van religie lijkt te worden afgekeurd, terwijl dit juist lange tijd de norm was binnen de op het calvinisme georiënteerde Nederlandse maatschappij. Dit is een interessant gegeven, zeker gezien hetgeen in deze scriptie behandeld wordt. Paganisme is een vorm van religiositeit is; hoe zal een paganistisch perspectief worden ontvangen? Worden eventuele paganistische perspectieven op het debat afgekeurd omdat het religie is, of staat men wel open voor een niet-christelijk religieus perspectief? Helaas zal deze laatste vraag in deze scriptie onbeantwoord blijven.

3. Paganisme: een introductie

“When we trust in nature, doing our best to understand and synergistically adapt our lifeways and livelihoods to natural processes in ways that do not reduce their diversity and fecundity, we and other living things flourish.”

- Bron Taylor³⁶

Dit hoofdstuk biedt een theoretisch kader betreffende paganisme en paganistische ethiek, om zodoende een basis te creëren waaruit paganistische ethiek kan worden toegepast op de ethische dilemma's betreffende het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven'. Zoals reeds aangegeven in de inleiding betreft paganisme niet één religie maar eerder een verzameling van diverse religieuze en spirituele tradities. Elke traditie heeft eigen opvattingen, rituelen, en ethische richtlijnen. Tegelijkertijd is er sprake van gelijkende waarden waardoor de tradities onder de overkoepelende term 'paganisme' geschaard kunnen worden; wat echter niet betekent dat aanhangers van bepaalde tradities zich als paganist identificeren.³⁷ Dit gegeven heeft twee gevolgen voor deze scriptie: allereerst is de informatie in dit hoofdstuk geenszins volledig te noemen, en ten tweede kan hetgeen ik beschrijf niet worden gegeneraliseerd voor alle paganisten. Dit gezegd hebbende, zal de eerste paragraaf een globale beschrijving geven van de fundamentele van paganisme, waarna de tweede paragraaf ingaat op paganistische ethiek.

³⁶ . Bron Taylor, "Idolatry, Paganism, and Trust in Nature," in: *The Pomegranate* 12:1 (2010), DOI: 10.1558/pome.v12.1.103, p. 105.

³⁷ De term 'paganisme' werd vermoedelijk in eerste instantie gebruikt door christenen om 'niet-christenen' aan te duiden. Ofwel, bij het gebruik van de term 'paganisme' wordt een term van een groep buiten de groep waarover gesproken wordt gebruikt. De term 'niet-christenen' vertelt weinig over de tradities waar 'paganisme' tegenwoordig naar verwijst. Volgens antropologe Kathryn Rountree zijn de voornaamste eigenschappen waaraan men een paganistische traditie tegenwoordig kan herkennen: 1) het afstemmen op de natuur, 2) de heilige status van relaties tussen mensen en de niet-menselijke natuur, 3) een herwaardering van pre-christelijke religies (en culturen), en 4) een neiging tot polytheïsme. Paganisten zijn zichzelf waarschijnlijk pas rond de 20^e eeuw met de term gaan identificeren toen Gerald Gardner de wicca-traditie onder de aandacht bracht. Zie ook: Christopher P. Jones, "The Fuzziness of 'Paganism'," in: *Common Knowledge*, 18:2 (2012), p. 250, 253; Kathryn Rountree, "Introduction. "We Are the Weavers, We Are the Web": Cosmopolitan Entanglements in Modern Paganism," in: *Cosmopolitanism, Nationalism, and Modern Paganism*, edited by Kathryn Rountree, (New York: Springer Nature, 2017) p. 4; James R. Lewis, "Celts, Druids and the Invention of Tradition," in: *Handbook of Contemporary Paganism*, edited by James R. Lewis & Murphy Pizza, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), p. 480.

3.1. Paganistische fundamenten

De term ‘paganisme’ omvat verscheidene tradities; bijvoorbeeld wicca, druïdisme, sjamanisme, Asatru, hellenisme, en diverse inheemse natuurreligies.³⁸ Elke traditie heeft een eigen invalshoek met eigen overtuigingen en gebruiken. Zo richt Asatru zich voornamelijk op de Noorse mythologie, zijn sjamanen gericht op relaties met de voorouders, en houden wiccans zich voornamelijk bezig met de Godin, de God, en magie. Al deze verschillen in focus, de verschillen in de vormgeving van de traditie, laten paganisme een gefragmenteerd verschijnsel lijken.

Druïde John Beckett beschrijft paganisme als een grote tent welke steunt op vier pilaren: 1) de natuur, 2) de goden, 3) *the self*,³⁹ en 4) de gemeenschap. Een paganist kan zich in meer of mindere mate tot een of meerdere van deze pilaren aangetrokken voelen, en elke paganistische traditie bevindt zich ergens ten opzichte van deze pilaren in de tent.⁴⁰ Deze metafoor verduidelijkt waarom paganisme zo gefragmenteerd lijkt. Ondanks enkele overeenkomende uitgangspunten, de pilaren, ligt voor elke paganistische traditie de focus net ergens anders. Mede hierdoor is er ontzettend veel te vertellen over paganisme; meer dan deze scriptie kan omvatten. De vier pilaren die Beckett geeft, vormen een ideale kapstok voor een kennismaking met paganisme omdat het mijns inziens de fundamenten van paganistische tradities aanhaalt en daarbij toch recht doet aan de onderlinge diversiteit van de tradities. Het zijn dan ook deze pilaren die worden besproken in de volgende alinea’s.

De eerste pilaar, de natuur, is de meest bekende als men spreekt over paganisme. De meeste paganisten zijn animistisch, wat inhoudt dat alles beziel is, en pantheïstisch, wat

³⁸ Velen wie vanuit een religiewetenschappelijk perspectief ‘paganist’ genoemd zouden worden identificeren zichzelf niet met de term. Druïde John Beckett stelt bijvoorbeeld dat het definiëren van ‘paganisme’ en het zichzelf identificeren als paganist wordt bemoeilijkt door het idee dat een traditie normatief moet zijn. Wicca is de grootste groep paganisten, dus wanneer men zegt geen paganist te zijn betekent dat volgens Beckett dat men zegt geen *wiccan* te zijn. Chriss Klassen, professor religie en cultuur, voegt toe dat de Asatru-aanhangers zichzelf veelal ook niet als paganist identificeren omdat zij Asatru niet als een natuurreligie beschouwen. Overigens zijn er ook diegenen die zich als paganist identificeren maar die door religiewetenschappers niet als paganist worden gezien. Veel inheemse religies worden gezien als een opzichzelfstaand fenomeen, mede doordat zij geografisch en cultureel gebonden zijn. Zie ook: John Beckett, *The Path of Paganism. An Experience-Based Guide to Modern Pagan Practice*, (Woodbury, Minnesota: Llewellyn Worldwide, 2017), p. 37; Chris Klassen, “The Role of Nature in the Construction of Ethics: A Study among Contemporary Pagans in Ontario, Canada,” in: *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 7, no. 1 (2013), DOI: 10.1558/jsmc.v7il.49, p. 49; Kathryn Rountree, “Neo-Paganism, Native Faith and indigenous religion: a case study of Malta within the European context,” in: *Social Anthropology* 22, no. 1 (2014), DOI: 10.1111/1469-8676.12063, p. 81-82.

³⁹ Een directe vertaling gaat bij deze term niet op. ‘Het zelf’ is nietszeggend, terwijl Beckett met zijn term doelt op persoonlijke ontwikkeling en autonomie.

⁴⁰ Beckett, *The Path of Paganism*, p. 35-38, 50-52.

betekent dat het goddelijke immanent aanwezig is in de gehele natuur. Paganisten zijn dus in essentie non-duaal.⁴¹ Tevens betekent een animistisch wereldbeeld dat paganisten een intrinsieke waarde toekennen aan de aarde, in plaats van enkel de waarde van nuttigheid voor de mens. Al het leven wordt gezien als *kin*, als onderdeel van de grote gemeenschap der natuur. Deze notie maakt dat paganisten de natuur met respect tegemoet treden en waardevolle relaties willen opbouwen met de natuur.⁴² Antropologe Kathryn Rountree voegt hieraan toe dat vanwege de verwantschap die paganisten ervaren met alle natuur het onderscheid tussen 'mens' en 'niet-mens' vervalt. Alles is natuur en derhalve gelijkwaardig, de mens staat daar niet boven in paganistische wereldvisies.⁴³

Paganisme wordt gekenmerkt door polytheïsme, de tweede pilaar. Bij klassiek polytheïsme zijn de goden immanent aanwezig, antropomorf van aard, en worden zij kenbaar via de mythologie. Deze goden werden gezien als entiteiten die de aarde controleren. Dit betekent dat aanhangers van polytheïstische tradities zich veelvuldig bezighielden met het vereren van de diverse goden, opdat het hen voorspoedig zou blijven gaan. Maria Bittarello verwoordt dit als volgt: "*All the gods must be worshipped, since the well-being of each individual, as well as that of the community to which he (or she) belongs, depend on the harmonious coexistence of all the gods of the pantheon.*"⁴⁴ Graham Harvey voegt hieraan toe dat polytheïstische goden kwaad kunnen worden als zij vinden dat ze te weinig aandacht (of devotie) krijgen, of wanneer een mens een door de god bepaalde grens overschrijdt.⁴⁵ Een kwade god kan zorgen voor ongeluk en tegenslag, dus men wilde de goden tevreden houden.

Het polytheïsme van hedendaagse paganisten ziet er anders uit. Vele paganisten zien de goden in de krachten van de natuur, zoals in de rivier of de wind. Naast goden en godinnen, worden ook voorouders en *spirits* vereerd. Deze verering komt voort uit de wil om waardevolle relaties met de goden op te bouwen, niet zozeer vanuit de angst voor tegenslag.⁴⁶ Religiewetenschapper Michael York vult aan dat paganisten de goden als een *resource* zien. Het

⁴¹ Emma Restall Orr, *Living with Honour: A Pagan Ethics*, (United Kingdom: John Hunt Publishing, 2008), p. 54, 143; Graham Harvey, "Animist Paganism," in: *Handbook of Contemporary Paganism*, edited by James R. Lewis & Murphy Pizza, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), p. 398.

⁴² Beckett, *The Path of Paganism*, p. 39-40; Restall Orr, *Living with Honour*, p. 56-58.

⁴³ Kathryn Rountree, "Neo-Paganism, Animism, and Kinship with Nature," in: *Journal of Contemporary Religion*, 27, no. 2 (2012), DOI: 10.1080/13537903.2012.675746, p. 306-307.

⁴⁴ Maria Beatrice Bittarello, "Western Suspicion of Polytheism, Western Thought Structures, and Contemporary Pagan Polytheisms," in: *Journal of Religion in Europe* 3, no. 1 (2010), DOI: 1001163/187489209X478319, p. 72.

⁴⁵ Graham Harvey, *Listening People, Speaking Earth. Contemporary Paganism*, (London: Hurst & Company, 1997), p. 169.

⁴⁶ Beckett, *The Path of Paganism*, p. 42; Restall Orr, *Living with Honour*, p. 13-15.

spirituele, of goddelijke, is al aanwezig in de materiële wereld. De goden stellen geen eisen en zijn niet wraakzuchtig, in tegenstelling tot de goden uit het klassieke polytheïsme. Je bepaalt zelf met welke goden je een relatie wilt opbouwen, al is het ook prima als je met geen enkele god werkt.⁴⁷

De derde pilaar betreft *the self*. Paganisten hechten grote waarde aan autonomie en vrijheid, evenals aan zelfontplooiing. De meeste paganisten zien het als hun taak om te blijven leren met, en van, de natuur, te zoeken naar wijsheid en kennis, en om zichzelf te ontwikkelen en zichzelf ten volle te begrijpen. Het gaat er hierbij om dat men zich bewust is van zijn wezen in het grotere geheel van de natuur.⁴⁸ De taak om te blijven leren en kennis en wijsheid te verzamelen, uit zich onder andere in het anarchistische karakter van vele paganisten. Paganisten stimuleren het bevragen van de norm en het kiezen van je eigen weg, in plaats van deze zomaar over te nemen of het klakkeloos volgen van de autoriteiten. Emma Restall Orr, druïde, stelt hierbij dat niemand 'de waarheid' kent, iedereen is zoekende en lerende en daarom kunnen voor paganisten meerdere visies harmonieus naast elkaar bestaan.⁴⁹ York voegt toe dat paganisten geen doctrines en dogma's kennen, mede vanwege de erkenning dat overtuigingen altijd persoonlijk zijn. Het fundament voor paganisme is 'vrijheid'; het gaat meer om wat men doet dan om hoe of wat men gelooft.⁵⁰ Ofwel, een geloofscredo heeft voor paganisten geen meerwaarde. Het onderzoeken van de natuur, zelfontplooiing, en het handelen staan boven een doctrine.

Het belang van zelfkennis en autonomie draagt een verantwoordelijkheid met zich mee. Als je je niet kunt beroepen op een norm of autoriteit, betekent dit dat je jezelf constant moet afvragen wat de gevolgen van jouw handelen zijn. Paganisten gaan ervan uit dat alles energetisch met elkaar verbonden is, wat betekent dat elke gedachte en elke handeling invloed kan hebben op de natuur. Een paganist moet zich dus continu bewust zijn van, en verantwoordelijkheid nemen voor, zijn handelen.⁵¹ Overigens valt onder deze energetische verbondenheid ook het idee van de magie, waarbij geloofd wordt dat je invloed kunt uitoefenen op de wereld om je heen om zo een verandering te bewerkstelligen.⁵²

⁴⁷ Michael York, "Pagan Theology," in: *Handbook of Contemporary Paganism*, edited by James R. Lewis & Murphy Pizza, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), p. 294-295.

⁴⁸ Beckett, *The Path of Paganism*, p. 45-47.

⁴⁹ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 39, 43-44, 46-47

⁵⁰ York, "Pagan Theology," p. 287-288.

⁵¹ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 32-33, 42.

⁵² Magie wordt over het algemeen gebruikt om er zelf beter van te worden, al is de stelregel dat je geen schade mag aanrichten aan anderen – inclusief dus niet-menselijke natuur. Zie ook: York, "Pagan Theology," p. 294.

De laatste pilaar is die van de gemeenschap, de *community*. Zoals beschreven ervaren paganisten verwantschap met de gehele natuur. In feite is de natuur een grote *community*. Echter, vaak zijn de gemeenschappen kleinere *tribes* van paganisten binnen eenzelfde traditie. Over het algemeen staat het belang van de *tribe* gelijk aan het belang van het individu. Wat goed is voor jou, is ook goed voor de *tribe*, en *vica versa*. Vaak hebben *tribes* hun eigen goden, *spirits* of voorouders welke vereerd worden.⁵³ Betreffende de *community* van de gehele natuur staat voornamelijk het creëren van waardevolle relaties centraal, zowel met andere mensen als met niet-mensen.

Het opbouwen van waardevolle relaties met de natuur betekent het luisteren naar de stromingen van de natuur, naar haar energie. Het gaat paganisten om het herkennen en begrijpen van natuurlijke patronen en processen, en het kunnen meegaan op de energie van de natuur. Tevens zien de paganisten die het meest op de natuur gericht zijn het als hun taak om voor de aarde te zorgen.⁵⁴ Vandaar dat vele paganisten ecologisch bewust (proberen te) leven. De vrijheid waar paganisten zoveel waarde aan hechten staat ook in relatie tot de natuur, aldus Restall Orr: *"We listen to what nature suggests is feasible [...] To the *Pagan, personal autonomy means the freedom to live with nature, not free from it."*⁵⁵

De mogelijkheden voor geloof en vormgeving van de eigen spiritualiteit lijken eindeloos te zijn binnen paganistische denkwijzen. Een paganist houdt zich niet zozeer bezig met het verkrijgen van antwoorden op levensvragen, zoals bijvoorbeeld christenen die zoeken in de Bijbel, maar meer met het creëren en onderhouden van relaties in het bezielde, energetische web van de natuur.⁵⁶ Het individu bepaalt te allen tijde zelf hoe het zijn geloofspraktijk vormgeeft, mits het daarbij verantwoordelijkheid neemt voor zijn handelen, open staat voor de stroming van de natuur en de natuur met respect tegemoet treedt. Deze vrijheid loopt ook door in de paganistische ethiek, welke in de volgende paragraaf zal worden besproken.

3.2. Paganistische ethiek

Chris Klassen stelt dat paganistische ethiek een model is voor deugdethiek.⁵⁷ Deugdethiek richt zich, in tegenstelling tot deontologische ethiek, niet op regels en plichten maar op het creëren van een betere wereld, inclusief een betere versie van jezelf, middels diverse deugden.

⁵³ Beckett, *The Path of Paganism*, p. 48, 50.

⁵⁴ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 37-38, 55; Taylor, "Idolatry, Paganism, and Trust in Nature," p. 106.

⁵⁵ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 38.

⁵⁶ Ibid. p. 96-97.

⁵⁷ Klassen, "The Role of Nature in the Construction of Ethics," p. 50.

Deugdethiek veronderstelt dat het ontwikkelen van de eigen persoonlijkheid en het verwerven van diverse deugden bijdragen aan de ethische besluitvorming in verscheidene situaties.⁵⁸

Volgens Klassen houden paganisten zich bezig met 'individuele authenticiteit in een gemeenschappelijke context'.⁵⁹ Mijns inziens bedoelt Klassen hiermee dat de autonomie en (spirituele) ontwikkeling van het individu voorop staan, maar dat het zich wel bewust moet zijn van de context waarin het leeft. Deugden als 'onafhankelijkheid', 'balans', en 'kennis van de materiële wereld' hebben paganisten hoog staan. Antropologe en sociologe Siân Reid voegt toe dat de ethiek van een paganist gevormd wordt in een constant proces van reflectie betreffende de interactie met de *community*. Derhalve kennen paganisten geen ethische regels.⁶⁰

Volgens York gaat het ethisch handelen van paganisten uit van een notie van ethisch relativisme; of een handeling juist of onjuist is, hangt af van de context. Hiermee sluit York aan bij Reid. Tevens stelt York dat paganisten geen absoluut goed en kwaad toekennen aan handelingen en gebeurtenissen; in principe is alles natuur en de natuur is goed noch slecht. Vanuit de vrijheid die het individu heeft, wordt het aangemoedigd om juist te handelen vanuit wat het denkt dat juist is. De grondslag hierbij is dat het individu geen schade aanricht aan anderen. York redeneert dat bij de keuze voor juist handelen en de grondslag om geen schade aan te richten, een esthetisch motief meespeelt. Een onjuiste handeling berokkent schade, en schade is 'lelijk'. Men moet juist zorg dragen voor groei, bloei, en voor het behouden van de schoonheid van de natuur.⁶¹

Een veelgenoemde uitspraak betreffende paganistische ethiek vindt zijn origine in de wicca-traditie: "*Eight words the Witches Creed fulfill; If it harms none, do what you will.*"⁶² Deze uitspraak wordt ook wel de *Wiccan Rede* genoemd en lijkt een logisch voortvloeiende uit de waarde die paganisten hechten aan 'vrijheid,' 'autonomie,' en 'verantwoordelijkheid.' Desondanks zijn er vraagtekens te plaatsen bij deze uitspraak: wat wordt verstaan onder *harm*? Wat voor schade wordt hier bedoeld? Daarbij, wie vallen er onder *none*? Alle levende natuur, of ook levenloze objecten? En, hoe zit het met schade aan jezelf?

⁵⁸ Joel Kupperman stelt dat ethiek niet werkt op basis van voorgekauwde regels (deontologie of plichtethiek) die moeten helpen bij ethische besluitvorming, maar eerder op basis van wat mensen opvalt in ethisch lastige situaties en hoe zij achten daarop te moeten reageren. Deugden kunnen eveneens gezien worden als een karaktereigenschap. Zie ook: Joel Kupperman, "Virtue in Virtue Ethics," in: *The Journal of Ethics* 13, no. 2-3 (2009), DOI: 10.1007/s10892-009-9051-5, p. 249-253.

⁵⁹ Klassen, "The Role of Nature in the Construction of Ethics," p. 50.

⁶⁰ Siân Reid, "'A Religion Without Converts' Revisited: Individuals, Identity and Community in Contemporary Paganism," in: *Handbook of Contemporary Paganism*, edited by James R. Lewis & Murphy Pizza, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), p. 189.

⁶¹ York, "Pagan Theology," p. 292.

⁶² Restall Orr, *Living with Honour*, p. 100.

Nevill Drury, wie zich heeft gespecialiseerd in de studie naar paganisme, stelt dat *wiccans* 'witte magie' en 'zwarte magie' onderscheiden. *Harm* wordt gedefinieerd in relatie tot zwarte magie en duidt op het aanrichten van fysiek of psychisch letsel, ziekte, en ongeluk. De *Wiccan Rede* verbiedt als het ware het gebruik van zwarte magie.⁶³ Graham Harvey voegt hieraan toe dat de *Wiccan Rede* paganisten aanmoedigt om uit te zoeken wat ze willen en vervolgens hun idealen te volgen, zonder dat deze idealen een conflict veroorzaken met het geluk van een ander. *None* duidt, volgens Harvey, voornamelijk op zaken gerelateerd aan andere mensen en niet zozeer aan de niet-menselijke natuur. Derhalve suggereert Harvey dat de *Wiccan Rede* wellicht meer een sociologische dan een ecologische ethiek hanteert.⁶⁴ Voor een traditie die zoveel waarde hecht aan de natuur, is het opmerkelijk dat de voornaamste ethische leidraad zich specifiek richt op de menselijke natuur. Mijns inziens staat de *Wiccan Rede* echter open voor interpretatie en kan deze, afhankelijk van iemands eigen normen en waarden, zo uitgebreid of beperkt worden opgevat als men zelf wil.⁶⁵

Wiccans voegen overigens een verdiepende laag toe aan de waarden 'bewust zijn van je handelen' en 'geen schade berokkenen': de wet van de drievoudige terugkeer. Veel *wiccans* gaan er van uit dat de energie die je geeft, goed of slecht, bij je terugkomt, wat zij zien als een natuurwet. Eenvoudigweg houdt deze zogenaamde wet in dat alles wat je doet drievoudig bij je terugkomt.⁶⁶ Restall Orr betwijfelt of 'de wet van de drievoudige terugkeer' als ethiek kan worden gezien. Zij stelt dat deze 'wet' gebaseerd is op de angst dat slechte dingen bij je terugkomen, en angst is in Restall Orr's optiek geen ethische motivatie.⁶⁷ Hier ben ik het met haar eens; ik zie angst als een vorm van zelfbehoud. Zelfbehoud is niet per definitie onethisch, maar het getuigt ook niet van ethische besluitvorming; enkel van besluitvorming gericht op overleven.

⁶³ Nevill Drury, "The Modern Magical Revival," in: *Handbook of Contemporary Paganism*, edited by James R. Lewis & Murphy Pizza, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), p. 54.

⁶⁴ Harvey, *Listening People, Speaking Earth*, p. 38, 135.

⁶⁵ Een heks die ik ken rekent vrijwel alle levende natuur onder '*none*'. Haar overtuiging hierbij is dat je niet meer moet nemen dan wat je nodig hebt om te overleven; niemand kan volledig schadeloos leven, maar je kan wel zodanig bewust leven dat je zo min mogelijk schade aanricht aan de natuur.

⁶⁶ Het idee van de wederkerigheid van jouw daden is niet vreemd. Het boeddhistische idee van karma, volgt een gelijkwaardig principe. Men ervan uit gaat dat al je handelingen, zowel positief als negatief, worden opgeteld, en bepalend zijn voor de vorm waarin je reïncarneert. Goede acties zorgen voor een goede reïncarnatie, slechte acties voor een slechte reïncarnatie. Ofwel, elke actie heeft een gevolg, een reactie, en alles wat je doet vindt zijn weg naar jou terug. *Wiccans* geven een andere betekenis aan het concept van karma door te stellen dat jouw daden gevolgen hebben in het huidige leven, niet pas aan het einde van het huidige leven. Door te stellen dat jouw handelingen drievoudig terugkomen, wordt er nog meer gewicht aan de *Wiccan Rede* gehangen. Zie ook: Perry Schmidt-Leukel, *Understandin Buddhism*, (Edinburgh: Dunedin Academic Press Ltd., 2013), p. 44-45.

⁶⁷ Restall Orr, *Living with Honour*, 102-103.

Voor druïden wordt ethiek voornamelijk gestuurd vanuit de drang om de waarheid te achterhalen en meer kennis te vergaren.⁶⁸ Tegelijkertijd erkennen paganisten dat niemand 'de waarheid' kan kennen, dus als men leeft volgens zijn waarheid leeft men dan per definitie ethisch? Deze drang naar kennis en het vinden van de waarheid raken aan de deugd die Klassen noemde: het kennen van de materiële wereld. Kennis van de materiële wereld is noodzakelijk om ethisch correcte beslissingen te kunnen maken, wat het ontwikkelen van deze deugd een belangrijke ethische waarde geeft. Wat een beslissing of handeling ethisch correct maakt, blijft echter relatief van aard. Deze relativiteit en de waarde die wordt gehecht aan autonomie maken het erg lastig om grip te krijgen op paganistische ethiek.

In een poging paganistische ethiek onder woorden te brengen, geeft Restall Orr aan dat voor haar 'eer' het belangrijkste is. Zij vindt dat ethisch handelen 'eervol handelen' is, gekenmerkt door eigenschappen, of deugden, als moed, vrijgevigheid, loyaliteit, eerlijkheid, en respect.⁶⁹ Mooie woorden welke mooie eigenschappen aangeven, al zijn deze niet exclusief paganistisch. Tevens noemt Restall Orr de taak om verre van het kwade te blijven, al is dat enigszins verwarrend omdat paganisten veronderstellen dat er niet zoiets is als kwaadaardige energie. Alles is energie, alles is natuur, en dat kan soms chaotisch zijn. Een daad van agressie is ethisch onacceptabel, doch niet kwaadaardig. De uitdaging ligt er voor paganisten in om te leren omgaan met de chaotische energie van de natuur, en met de chaotische energie in zichzelf.⁷⁰ Deze uitdaging maakt van zelfkennis een ethische deugd.

Persoonlijke ervaringen en gesprekken met paganisten, voornamelijk heksen, wekten bij mij het idee dat paganisme voornamelijk gevolgenethiek hanteert. Gevolgenethiek heeft een rationele benadering betreffende ethisch handelen. Niet de morele intentie van een handeling telt, maar de balans van positieve en negatieve gevolgen van de handeling. Het is de bedoeling dat een handeling zoveel mogelijk nut heeft, wat inhoudt dat men er beter van wordt in termen van geluk en welbevinden, en zo weinig mogelijk schade, in de vorm van lijden en pijn, aanricht. Voor het kunnen afwegen van de gevolgen van een handeling is het wel noodzakelijk dat men eerst kennis heeft opgedaan van wat goed en slecht is.⁷¹

De gevolgenethiek in het paganisme wordt voor mij zichtbaar in de opvatting van paganisten dat jij verantwoordelijk bent voor jouw handelen en de gevolgen daarvan. Het idee dat de gehele natuur energetisch met elkaar verbonden is en dat elke handeling gevolgen heeft, betekent dat je je continu bewust moet zijn van de gevolgen van hetgeen je doet. Als een

⁶⁸ Restall Orr, *Living with Honour*, 104-105.

⁶⁹ Ibid. p. 128-130.

⁷⁰ Ibid. p. 132-134, 137-138.

⁷¹ Georg Spielthener, "Consequentialism or deontology?," in: *Philosophia* 33, no. 1-4 (2005), p. 218-221.

handeling negatieve gevolgen heeft voor een ander, zowel een menselijke als niet-menselijke ander, is het een ethisch onjuiste handeling. Echter, als de positieve gevolgen meer wegen dan de negatieve gevolgen, is de handeling weer ethisch correct. De vraag is wel wie of wat de waarde van de gevolgen bepaalt,⁷² waarmee we weer uitkomen bij het relatieve karakter van de paganistische ethiek. Overigens hechten paganisten wel belang aan de intentie achter een handeling, waarmee zij afwijken van de puur rationele opvatting van de gevolgenethiek.⁷³

In aansluiting op het idee dat men bij gevolgenethiek kennis moet hebben van wat goed en slecht is, is naar mijn weten de grootste ethische zonde voor paganisten 'onwetendheid' (of onnadenkendheid). Om ethisch correcte keuzes te kunnen maken en correct te kunnen handelen, moet je je bewust zijn van alles wat je doet en de gevolgen van hetgeen je doet. Onwetendheid maakt blind voor de gevolgen van je handelen en is derhalve een ethische zonde.

In conclusie geeft paganisme geen duidelijke ethische handvatten maar eerder een aantal richtlijnen bestaande uit een combinatie van deugd- en gevolgenethiek. Ethische beslissingen worden gemaakt op basis van zelfkennis, kennis van de materiële buitenwereld, en het bewustzijn van de gevolgen van de beslissing of handeling. De grote nadruk op autonomie, vrijheid, en relativiteit zorgen voor een complex web van immer verschuivende opvattingen omtrent het wel of niet ethisch juist zijn van een handeling, afhankelijk van context en intentie. Het is nog maar de vraag of, en hoe, dit complexe web kan bijdragen aan het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven'.

⁷² Een van de kritieken op gevolgenethiek is de vraag of het wel mogelijk is om alle mogelijke gevolgen van een handeling te overzien en op waarde te schatten, voor zowel jouzelf als voor een ander, en hoe het 'sommetje' dan gemaakt dient te worden. Zie ook: Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie*, (Utrecht: Het Spectrum, 2008), p. 785.

⁷³ Restall Orr beschrijft bijvoorbeeld dat intentie ook energie is; intentie is de energie die ons aanzet tot een handeling, waarbij de handeling een bewuste manifestatie van de intentie wordt. Zie ook: Restall Orr, *Living with Honour*, p. 55-57.

4. Een paganistisch perspectief: over sterven en voltooid leven

“They tell us that Suicide is the greatest piece of Cowardice... That Suicide is wrong; when it is quite obvious that there is nothing in this world to which every man has a more unassailable title than to his own life and person.”

- Arthur Schopenhauer⁷⁴

Dit hoofdstuk maakt de verbinding tussen het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ zoals besproken in hoofdstuk twee, en paganisme en paganistische ethiek zoals besproken in hoofdstuk 3. De eerste paragraaf zal ingaan op een paganistische visie op de dood, suïcide, en euthanasie, waarbij voornamelijk gebruik gemaakt is van het paganistisch binnenperspectief in het boek van Emma Restall Orr, aangevuld met Michael York’s buitenperspectief uit zijn uitgebreide boek over paganistische ethiek. De tweede paragraaf richt zich op de toepassing van paganistische denkwijzen en ethiek op het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’.

4.1. De dood, suïcide en euthanasie

De dood roept bij velen een angst op; een angst gevoed door vele vragen. Wat is de dood eigenlijk? Is er iets na de dood? Wat betekent de dood voor het leven nu? De meeste paganisten kennen niet zoiets als een hiernamaals, al geloven enkelen wel in reïncarnatie. Voor paganisten telt het leven op aarde, het hier en nu. De dood zien zij als een onderdeel van de natuur; een onderdeel dat staat voor verandering, loslaten, en regeneratie. De dood is voor paganisten een transformatie die onderdeel is van het leven.⁷⁵

Suïcide en euthanasie zijn voor paganisten een zeer valide mogelijkheid. Restall Orr zegt het volgende: *“If we acknowledge an individual as having responsibility for what he makes of his own life, we must also allow him responsibility for how he might end it.”*⁷⁶ De keuze voor suïcide of euthanasie is een onderdeel van de eigen autonomie en verantwoordelijkheid. York voegt toe dat paganisten een grotere waarde hechten aan de kwaliteit van het leven, dan aan de duur van

⁷⁴ Quote verkregen op 08-05-2018 via: <https://www.goodreads.com/quotes/176216-they-tell-us-that-suicide-is-the-greatest-piece-of>.

⁷⁵ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 50, 141-142.

⁷⁶ Ibid. p. 202.

het leven, en dat het recht om te sterven voor paganisten een onderdeel is van 'intrinsieke vrijheid'.⁷⁷ Hiermee sluit York aan bij Restall Orr; de keuze om te sterven is voor een paganist te allen tijde zijn eigen besluit.

Restall Orr stelt dat euthanasie een mooie dood is welke getuigt van de 'eer' waar zij zoveel belang aan hecht. Het rekken van een leven is respectloos en wreed. Het argument dat sommige mensen niet hoeven te sterven maar op een andere manier gered kunnen worden, slaat bij paganisten niet aan. Doordat paganisten de dood zien als transformatie in plaats van iets waarbij men verloren gaat, hoeft men niet gered te worden van de dood. Men vergaat niet, men beweegt verder. Vandaar dat Restall Orr het volgende zegt: "*When someone chooses to die, or requests help with their release, the task left to those who live on is to let them go with honour: with generosity, loyalty and courage.*"⁷⁸

Het tegengaan van suïcide of het weigeren van euthanasie is voor paganisten een daad die ingaat tegen de persoonlijke vrijheid van het individu. Dit impliceert namelijk dat het individu niet over het eigen leven mag bepalen en dat het leven in feite niet van hemzelf was. Het weigeren van euthanasie op basis van mentale of fysieke gronden is voor paganisten zelfs een vorm van discriminatie, welke aangeeft dat deze mensen niet dezelfde rechten en vrijheden hebben als mentaal en fysiek gezonde mensen.⁷⁹ Ofwel, het weigeren van euthanasie is voor paganisten een schending van het recht op vrijheid en autonomie, en derhalve zeer onethisch.

De keuze om te sterven bezien als een daad van vrijheid en autonomie betekent wel dat paganisten er een groot belang aan hechten dat de keuze vrijwillig is en men er volledig achter staat. Restall Orr zegt dat 'eervol sterven' enkel het sterven is wanneer men toe is aan de transformatie; als de keuze tot sterven is gemaakt in volledig bewustzijn van de relaties met de natuur en men klaar is om het leven los te laten. Suïcide als vlucht van het leven, als uitvlucht van lijden en hulpbehoevendheid, getuigt van een ethisch onjuist motief. Bij een vlucht staat men niet in contact met de natuur en is de beslissing gebaseerd op angst. Deze mensen willen vaak niet sterven, zij willen het leven ontvluchten.⁸⁰ York voegt toe dat paganisten zich zeer bewust zijn van de ambivalentie van suïcide. Het onderscheid tussen suïcide als vlucht en suïcide als het 'toe zijn aan het loslaten van het leven' is lastig te maken.⁸¹

⁷⁷ Michael York, *Pagan Ethics. Paganism as a World Religion*, (Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer International Publishing Switzerland, 2016), p. 298, 302-303.

⁷⁸ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 206.

⁷⁹ Michael York, *Pagan Ethics*. p. 303; Restall Orr, *Living with Honour*, p.202.

⁸⁰ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 203-205.

⁸¹ Michael York, *Pagan Ethics*. p. 303.

Voor paganisten is de intentie achter de suïcide dus zeer belangrijk. Als men enkel het leven wil ontvluchten, zal een paganist met diegene in gesprek gaan om andere opties te bespreken. Echter, een paganist zal niemand verbieden zijn leven te beëindigen. Bij euthanasie ligt dit ietwat anders, omdat daar vaak sprake is van nodeloos lijden. De vraag is dan of het sterven een vlucht is, of een keuze in volledige harmonie met de natuur. Het rekken van het leven is wreed, maar is de intentie dan de juiste?

In tegenstelling tot religies die suïcide als zonde zien, omdat het leven een godsgeschenk is, stellen paganisten, volgens York, het volgende: *“To end [a] life before its natural end is not necessarily an insult to the value of life; [In fact,] the value of continuing life is not intrinsic but extrinsic, to be judged on the basis of the individual’s likely future quality of life.”*⁸² Uiteindelijk komt het er op neer dat voor paganisten de dood een onderdeel is van de natuur en derhalve een onderdeel van het leven. Bij ultieme vrijheid en autonomie heeft een individu de controle over zijn eigen leven, en dus zijn eigen lichaam. De keuze voor levensbeëindiging is de ultieme uiting van deze vrijheid.

4.2. Stervenshulp bij een voltooid leven

De dubbelzinnigheid die ik constateerde in het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’, is terug te vinden in de paganistische ethiek. Waar in het debat termen als ‘barmhartigheid’ en ‘beschaving’ als argumenten door zowel de voor- als tegenstanders van een mogelijke wetgeving worden gebruikt, wordt paganistische ethiek eveneens gekenmerkt door relativiteit en dubbelzinnigheid. Het gebrek aan een duidelijk raamwerk van ethisch juiste en onjuiste handelingen maakt elke vorm van toepassing die ik in deze paragraaf tracht te doen speculatief. Dit in acht genomen, lopen we de ethische dilemma’s binnen het debat nog eens door, om te zien wat er vanuit het paganisme over gezegd kan worden.

De ethische dilemma’s die oprijzen bij ‘het individu versus de samenleving’ richten zich voornamelijk op de vraag hoe ver de autonomie van een individu reikt en waar de overheid de grens mag trekken. Paganisten vinden autonomie en vrijheid de belangrijkste waarden die er zijn, wat impliceert dat de overheid niets te zeggen heeft over of men wel of niet zijn leven beëindigt; dat is immers een autonome keuze over het eigen leven. De overheid heeft niet het recht om iemand te verbieden te sterven. De taak om het leven te beschermen botst met deze opvatting, al kan een paganistische denkwijze hier uitkomst bieden. De kwaliteit die het individu

⁸² Michael York, *Pagan Ethics*. p. 304.

toekent aan zijn leven is leidend. Ofwel, als de overheid het leven wil beschermen, moet er gekeken worden of het leven wel beschermwaardig is. Het is geen bescherming te noemen als men gedwongen wordt verder te leven terwijl de levenskwaliteit te wensen over laat. Zou het dan niet juist een daad van bescherming zijn om het individu te laten gaan? Met andere woorden, niet de bescherming van het leven moet centraal staan, maar de bescherming van de kwaliteit van het leven volgens de maatstaven van het individu.

De oppositie van de ChristenUnie en de SGP op basis van religie stelt dat het leven een geschenk van God is en daarom waarde heeft. Voor paganisten gaat dit argument niet op. Paganisten vinden dat al het leven een intrinsieke waarde heeft. Het beroep op de goddelijke creatie getuigt van een extrinsieke waarde, waarbij verondersteld kan worden dat je dan niet voor jezelf maar voor de ander, de god, leeft. Aangezien paganisten autonomie en vrijheid het belangrijkste vinden, bepaalt een individu zelf de waarde die het aan zijn leven hecht. Niemand kan spreken over wat een ander ervaart, aangezien ervaring subjectief is. Ofwel, ondanks dat paganisten al het leven een intrinsieke waarde toekennen, is de waarde die een individu aan zijn leven toekent leidend als het gaat om de keuze tot levensbeëindiging.

Het argument van Kees van der Staaij dat het toestaan van stervenshulp bij een voltooid leven een gefaalde samenleving indiceert, zal bij veel paganisten geen gehoor vinden. Ik vermoed dat paganisten juist het weigeren van stervenshulp of het voorkomen van vrijwillige suïcide als het falen van een samenleving zien. Het argument dat de dood onomkeerbaar is telt eveneens niet mee, omdat de dood geen einde maar een transformatie behorende bij het leven is. Echter, ondanks dat men volgens paganisten niet van de dood gered hoeft te worden, zijn mogelijk alternatieve oplossingen afhankelijk van de intentie van het individu bij zijn keuze tot levensbeëindiging. Iemand die klaar is met leven en de dood vrijwillig tegemoetziet, zou niet gehinderd mogen worden in deze keuze. Iemand die het lijden wil ontvluchten, kan eventueel andere mogelijkheden dan suïcide overwegen en hierbij ondersteund worden.

Ondanks dat suïcide een autonoom besluit is, kennen paganisten een onderscheid tussen waardig en onwaardig sterven. De intentie van het individu, zijn reden om het leven te beëindigen, kan ethisch juist of onjuist zijn. Hierbij kent, zoals besproken, suïcide als vlucht een ethisch onjuiste intentie, wat de suïcide een onwaardige dood maakt. De intentie om het leven te beëindigen vanuit een volledig bewustzijn van zichzelf, de relatie met de natuur, en het 'toe zijn aan een transformatie', is een ethisch juiste intentie en maakt de suïcide een waardige dood.⁸³ Dit onderscheid zorgt voor een contradictie binnen het paganistische denken

⁸³ Het beoordelen van de dood als zijnde waardig of onwaardig is mijns inziens erg lastig en ook niet aan een ander uitbesteed. Als men iemands intentie niet kent, kan onmogelijk worden bepaald of de suïcide vanuit een ethisch juiste motivatie plaatsvond. Het is eerder zo dat het individu zelf vanuit de wetenschap

betreffende euthanasie. Enerzijds achten paganisten het onethisch om het leven te rekken als de levenskwaliteit te wensen over laat. Tegelijkertijd stelde Restall Orr dat een waardige dood niet vanuit de intentie tot vluchten komt. In de huidige Nederlandse maatschappij wordt euthanasie enkel uitgevoerd in situaties waar sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden. Is dit dan niet een vlucht uit het leven? Het rekken van het leven is onethisch, maar is de intentie van het individu hier ethisch correct te noemen?

De leeftijdsgrens die D66 voorstelde, impliceert dat men er vanaf een bepaalde leeftijd niet meer toe doet. Voor paganisten is een leeftijdsgrens absurd. Het leven heeft intrinsieke waarde of je nou een kind of een oudere bent. Het leven heeft niet meer waarde als je nog jong bent, evenmin als dat het leven minder waarde heeft als je de dagen kunt aftellen. Volgens paganisten ben je elke dag bezig met het vormgeven van je leven. Dit betekent eveneens dat ongeacht de leeftijd, elk individu de autonomie en vrijheid heeft om over zijn leven te beschikken hoe hij dat wil. Een jongere die klaar is met leven heeft net zoveel recht om te sterven als een oudere die klaar is met leven.

De vrijwilligheid van de keuze tot levensbeëindiging zorgt eveneens voor de nodige vraagtekens. Voor paganisten is het net zo belangrijk dat de keuze tot levensbeëindiging weloverwogen en vrijwillig is als voor de overheid. Iemand manipuleren richting suïcide is ethisch onjuist omdat je daarmee zijn autonomie en vrijheid aantast. De zorgen omtrent mogelijk misbruik van een wetgeving betreffende stervenshulp bij levensbeëindiging zijn mijns inziens valide, al zou een paganist zeggen dat er niet eens een wet nodig zou moeten zijn omdat sterven een recht is behorende bij de beschikking over het eigen leven. Echter, het blijft de vraag in hoeverre de keuze tot levensbeëindiging vrijwillig is en hoe dit valt te toetsen. Door tegen de keuze in te gaan en eerst te onderzoeken wat iemands intenties, of onderliggende motivaties, zijn, trek je eigenlijk zijn besluitvaardigheid (en daarmee zijn autonomie) in twijfel. Tegelijkertijd kan het zijn dat iemand onvrijwillig de dood kiest. Dit blijft een complexe vraagstelling waar ook paganistische ethiek geen uitkomst biedt.

Betreffende de vraag of je van iemand kunt verlangen dat hij jou helpt bij het beëindigen van je leven, zou Restall Orr zeggen dat stervenshulp getuigt van eervol handelen. Het toont loyaliteit, moed, en vrijgevigheid jegens degene die jouw hulp vraagt, wat diverse deugden zijn die ethisch handelen bevorderen.⁸⁴ Echter, degene wier hulp gevraagd wordt is eveneens een

wat een waardige en onwaardige dood is een ethisch correcte keuze kan maken over zijn levenseinde, al is dit mijn interpretatie van Restall Orr. Zie: Restall Orr, *Living with Honour*, p. 205.

⁸⁴ Restal Orr gebruikt het woord 'values' om aan te geven welke eigenschappen (ofwel deugden) zij belangrijk vindt voor paganistische ethiek. Deze zelfde eigenschappen noemde zij namens *Heatens* 'virtues'. York gebruikt de term 'value-virtue', wat in mijn ogen impliceert dat de, als door Klassen

autonoom persoon en heeft derhalve het recht om te weigeren. Het weigeren van een daad doet namelijk geen afbreuk aan de keuze van het individu om zijn leven te beëindigen.

Ten slotte heb ik enkele vraagtekens bij het idee van levensbeëindiging vanuit het principe '*harm none*'. Met *none* wordt de menselijke natuur bedoeld, en onder *harm* verstaan paganisten fysiek en psychisch letsel, ziekte, en ongeluk. Als *none* het individu zelf betreft, is het de vraag of het zichzelf meer schade aandoet door te sterven of door te blijven leven. Suïcide kan zorgen voor fysiek letsel; een mislukte suïcidepoging voor mentaal letsel. *None* toegepast op anderen duidt op de emotionele schade die anderen ervaren bij het gemis na iemands dood. Staat jouw autonomie, jouw besluit tot levensbeëindiging, boven de emotionele schade van jouw omgeving? Tegelijkertijd stelt Restall Orr dat verdriet en rouw nooit als pressiemiddel gebruikt mogen worden om te voorkomen dat iemand zijn leven beëindigt.⁸⁵ Het '*harm none*' principe bemoeilijkt mijns inziens het maken van een ethische keuze tot levensbeëindiging, evenals het helpen bij levensbeëindiging. Door iemand te helpen bij levensbeëindiging, kun je hem schaden; door het verlenen van stervenshulp te weigeren kun je eveneens (psychische) schade aanrichten. Het blijft bij het '*harm none*' principe de vraag wat zwaarder weegt en wanneer een keuze dan ethisch correct is.

benoemde, deugdethiek van paganisten mede wordt gevormd door de waarde die paganisten toekennen aan een bepaalde deugd. De waarde van een specifieke deugd kan uiteraard verschillen per individu. Zie ook: Restall Orr, *Living with Honour*, p. 108; Michael York, *Pagan Ethics*. p. 175, 303.

⁸⁵ Restall Orr, *Living with Honour*, p. 206.

5. Conclusie

“Want hoeveel jaren zeg ik al niet van... Als ik morgen niet wakker word, dan ben ik heel tevreden.”

- Ans Nieuwenburg-Bron⁸⁶

De vraag die in deze scriptie centraal stond luidt: **“Hoe staat (neo-)paganistische ethiek tegenover de ethische dilemma’s die het debat ‘stervenshulp bij een voltooid leven’ oproept binnen de Nederlandse politiek?”** Een vraag die zich niet gemakkelijk laat beantwoorden.

In hoofdstuk twee werd duidelijk dat de term ‘voltooid leven’ een onterechte positieve connotatie heeft. Voor enkele mensen houdt de term inderdaad in dat het leven mooi geweest is en hen niets meer te bieden heeft; deze mensen beschouwen hun leven als positief voltooid en zijn klaar voor de dood. Echter, voor de meeste ouderen die hun leven als voltooid beschouwen bleek er een aantal bedroevende factoren achter te schuilen; groeiende afhankelijkheid, afname van autonomie, afname van waardigheid, eenzaamheid en kwetsbaarheid. Deze ouderen ervaren het leven als lijden; het heeft hen niets meer te bieden.

De ervaring van het leven als voltooid, de angst en kwetsbaarheid die ermee gepaard gaan, zorgen voor een sterke drang naar autonomie en zelfbeschikking over de dood bij de ouderen. De angst om de regie over het leven te verliezen leidt tot de wil om de regie over het eigen leven te behouden. Dit levenseinde wil men dan wel humaan vormgeven, en dat is waar de politici zich voor een aantal dilemma’s zien staan. Moet er wel of geen wet komen die stervenshulp toestaat bij mensen die hun leven als voltooid beschouwen?

Zoals besproken, wordt het politieke debat omhuld door dubbelzinnigheid. Voor- en tegenstanders van een mogelijke wetgeving betreffende stervenshulp bij een voltooid leven gebruiken dezelfde terminologie: ‘barmhartigheid’ en ‘beschaving’. Is het barmhartig om iemand te helpen met sterven? Is het barmhartig hem tegen zijn wil in te laten leven? Is het ondersteunen van mensen bij de dood een verval van de beschaving, of juist een teken van beschaving? Daarnaast maken politici zich zorgen over of een mogelijke wet voor stervenshulp geen gevaar vormt voor de samenleving. Immers, hoe valt te toetsen of de keuze tot levensbeëindiging autonoom is en niet gedwongen?

Andere ethische dilemma’s richten zich op de vraag of het niet beter is om een stervenswens te voorkomen, waar het manifest ‘Waardig Ouder Worden’ een mogelijke oplossing biedt. Als de stervenswens voortkomt uit angst en kwetsbaarheid, is het volgens de

⁸⁶ Quote afkomstig uit: Donkervoort, *Ongeneeslijk Oud*, min. 17.22-17.29.

initiatiefnemers van het manifest zaak om deze factoren aan te pakken in plaats van het individu te helpen bij het beëindigen van het leven. Echter, het manifest impliceert tegelijkertijd een verplichting tot leven omdat de initiatiefnemers stellen dat stervenshulp bij een voltooid leven nooit een optie zou mogen zijn; de dood is immers onomkeerbaar. Met deze stellingname doen zij tekort aan de wens van het individu. Wie zijn wij om iemand te verbieden zich van het leven te ontdoen?

Tevens rees het dilemma of men wel hulp bij zelfdoding mag verlangen van een ander. We hebben niet enkel te maken met de hulpvrager, maar tevens met degene van die de stervenshulp verwacht wordt. Als iemand stervenshulp weigert, kan dat ertoe leiden dat de hulpvrager op nare wijze suïcide pleegt. Tegelijkertijd mag, als we over autonomie spreken, iemand niet verplicht worden tot het verlenen van stervenshulp. Hoe ver reikt de autonomie van het individu, en waar moet de overheid de grens stellen; dat is het probleem waarvoor de politici zich zien staan.

Vanuit een paganistisch perspectief werd duidelijk dat persoonlijke vrijheid en autonomie twee belangrijke waarden zijn. Een individu heeft altijd het recht om over zijn eigen leven, en derhalve over zijn eigen dood, te beschikken. Ofwel, de overheid mag geen grens stellen waar het levensbeëindiging betreft; niemand heeft het recht een ander te verbieden om te sterven. De keuze tot levensbeëindiging maakt een individu zelf op basis van de waarde die het toekent aan zijn leven. Dit betreft een subjectieve waarde waar een ander geen uitspraak over kan, en mag, doen. Omdat paganisten de dood zien als een transformatie behorende bij het leven en niet als een einde, hoeft volgens hen niemand beschermd te worden tegen, noch gered te worden van, de dood. Iemand die zijn leven wilt beëindigen mag derhalve vanuit een paganistisch perspectief niet gehinderd worden. Deze opvatting maakt tevens de door D66 gestelde leeftijdsgrens ethisch onjuist; leeftijd speelt geen rol bij autonomie en autonoom handelen.

Betreffende het vraagstuk over of de keuze tot levensbeëindiging vrijwillig was, biedt paganistische ethiek geen uitkomst. Paganisten hechten evenveel belang aan het feit dat de keuze tot levensbeëindiging een weloverwogen en vrijwillig besluit moet zijn als de politici, al weten paganisten evenmin hoe dit getoetst kan worden. Door een individu eerst aan allerlei onderzoeken te onderwerpen, ondermijn je zijn autonomie en besluitvaardigheid. Als men iedereen die een stervenswens uit helpt bij het sterven, kunnen er mensen zijn die onvrijwillig sterven en dat moet voorkomen worden. Wellicht is dit vraagstuk het lastigste in het hele debat.

Mijns inziens biedt paganistische ethiek uitkomst bij het dilemma van de overheid waarbij zij het als hun taak zien het leven te beschermen, doch ook tegemoet willen komen aan de wensen van het individu. Paganisten stellen de kwaliteit van het leven boven de levensduur.

Deze levenskwaliteit kan enkel bepaald worden vanuit de subjectiviteit van het individu. Het is geen daad van bescherming te noemen om iemand te dwingen verder te leven als zijn levenskwaliteit te wensen over laat. Ofwel, de overheid kan zich beter ten doel stellen om de kwaliteit van het leven te beschermen, zoals ervaren door het individu, in plaats van het leven op zichzelf. Op deze manier kan de overheid zich volledig weiden aan haar beschermende taak en tegemoetkomen aan de stervenswens van een individu zonder zich voor een ethisch dilemma te zien staan.

Kortom, hoe staat paganistische ethiek tegenover de ethische dilemma's die het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' oproept binnen de Nederlandse politiek? Vanuit paganistische ethiek zou het debat geeneens een politiek vraagstuk moeten zijn. Autonomie staat voorop, evenals de levenskwaliteit zoals ervaren door het individu. De keuze voor de dood kan vanuit een paganistisch perspectief een ethisch juiste of onjuiste intentie kennen, doch blijft het zo dat het individu te allen tijde zelf beslist over het hoe en wanneer van zijn eigen levenseinde. Als we specifiek ingaan op 'stervenshulp' wordt vanuit paganistische ethiek veronderstelt dat het getuigt van deugdzaamheid en eer om iemand te helpen bij het beëindigen van zijn leven. Tegelijkertijd blijft degene aan die de stervenshulp gevraagd wordt een autonoom persoon die het recht heeft de hulpvraag te weigeren. Zoals men niet mag worden gedwongen om verder te leven, mag men evenmin worden gedwongen tot het uitvoeren van een handeling waar men zich niet toe geroepen voelt. De keuze tot sterven is een autonome keuze, evenals het wel of niet willen verlenen van stervenshulp. Hier heeft een regering niets over te zeggen want autonome keuzes kunnen niet worden vastgelegd in een wet.

Suggesties voor verder onderzoek

Ter afsluiting van deze scriptie, wil ik graag enkele suggesties aandragen voor verder onderzoek. De eerste, en wellicht belangrijkste in het kader van deze scriptie, is een toetsing van het besprokene. Het is belangrijk te weten dat de bespreking van paganistische ethiek in relatie tot het debat 'stervenshulp bij een voltooid leven' een sterk speculatief karakter kent. Dit betekent dat de validiteit te betwisten valt en deze scriptie geen uitsluitsel kan bieden maar eerder een mogelijk perspectief schetst. Vervolgonderzoek in de vorm van een toetsing van het besprokene kan in de vorm van het interviewen van paganisten uit diverse tradities betreffende hun visie op het debat en op de toepassing van paganistische ethiek op het debat zoals in deze scriptie is gemaakt.

Een tweede suggestie voor vervolgonderzoek richt zich op het opmerkelijke gegeven dat christelijk-religieuze argumenten binnen de politiek niet serieus genomen werden. Waar komt

deze antipathie jegens argumenten gebaseerd op religie vandaan? Hoe zal een paganistisch perspectief op het debat ontvangen worden? Staat men open voor perspectieven uit niet-christelijke tradities? Juist doordat Nederland een op het calvinisme georiënteerde maatschappij is, is de verwerping van de christelijk-religieuze argumenten des te opvallender. Mijns inziens kan dit een interessant onderzoek opleveren, al zou ik niet kunnen vertellen hoe een dergelijk onderzoek vormgeven dient te worden.

Ten slotte suggereer ik verder onderzoek naar de ervaring van 'voltooid leven' waarbij niet enkel naar ouderen wordt gekeken, maar naar mensen uit allerlei leeftijdscategorieën. Van Wijngaarden heeft een zeer goede bijdrage geleverd omtrent de begripsvorming van 'voltooid leven' en de factoren die meespelen bij de ervaring van het leven als voltooid middels haar proefschrift. Mijn suggestie is om het format van haar onderzoek te herhalen bij mensen uit diverse leeftijdscategorieën die hun leven als voltooid ervaren om zodoende een nog beter begrip te krijgen van de term 'voltooid leven' en de factoren die meespelen los van enkel de oudere generatie. Een stervenswens is immers niet leeftijdsgebonden.

Bibliografie⁸⁷

- Beckett, J. *The Path of Paganism. An Experience-Based Guide to Modern Pagan Practice*. Woodbury, Minnesota: Llewellyn Worldwide, 2017.
- Beekman, W. *The Self-chosen Death of the Elderly: Public Debate in the Netherlands about Dying Assistance for the Elderly who Consider their Life Complete*. Nottingham: Society for Old Age Rational Suicide, 2011.
- Bittarello, M. B. "Western Suspicion of Polytheism, Western Thought Structures, and Contemporary Pagan Polytheisms." In: *Journal of Religion in Europe* 3, no. 1 (2010): 68–102. DOI: 1001163/187489209X478319.
- Buiting, H.M., Deeg, D.J.H., Knol, D.L., et al. "Older Peoples' Attitudes towards Euthanasia and an End-of-Life Pill in the Netherlands: 2001–2009." In: *Journal of Medical Ethics* 38, no. 5 (2012): 267–73.
- Donkervoort, M. *Ongeneeslijk Oud*. Directed by Margo Donkervoort. Nederland: Donkydocs, 2010. Bekeken op 14-04-2018 via: https://www.npo.nl/levenskunstenars/10-02-2010/POW_00293347.
- Drion, H. "Het zelfgewilde einde van oudere mensen." In: NRC Handelsblad 19 oktober 1991. Geraadpleegd op 12-04-2018 via: https://www.canonsociaalwerk.eu/1991_meerdere_wegen_uitgang/1991-10-19-NRC-Drion-zelfgewilde-einde.pdf.
- Drury, N. "The Modern Magical Revival." In: *Handbook of Contemporary Paganism*. Edited by James R. Lewis & Murphy Pizza. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 13-80.
- Harvey, G. "Animist Paganism." In: *Handbook of Contemporary Paganism*. Edited by James R. Lewis & Murphy Pizza. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 393-411.
- Harvey, G. *Listening People, Speaking Earth. Contemporary Paganism*. London: Hurst & Company, 1997.
- Jones, C. P. "The Fuzziness of 'Paganism'." In: *Common Knowledge* 18, no. 2 (2012): 249-254.
- Kerkhof, A. "Waarom willen sommige mensen dood?" Geproduceerd door: *De Universiteit van Nederland*, (02-11-2016), bekeken op 16-04-2018 via: <https://www.universiteitvannederland.nl/college/waarom-willen-sommige-mensen-dood/>.

⁸⁷ De krantenartikelen waarnaar wordt verwezen in deze scriptie zijn niet opgenomen in deze lijst. Deze zijn te vinden in bijlage 5: overzicht van de geanalyseerde media-artikelen.

- Klassen, C. "The Role of Nature in the Construction of Ethics: A study among Contemporary Pagans in Ontario Canada." In: *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 7, no. 1 (2013): 49-64. DOI: 10.1558/jsmc.v7i1.49.
- Kupperman, J. "Virtue in Virtue Ethics." In: *The Journal of Ethics* 13, no. 2-3 (2009): 243-255. DOI: 10.1007/s10892-009-9051-5.
- Lewis, J. R. "Celts, Druids and the Invention of Tradition." In: *Handbook of Contemporary Paganism*. Edited by James R. Lewis & Murphy Pizza. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 479-493.
- Reid, S. "'A Religion Without Converts' Revisited: Individuals, Identity and Community in Contemporary Paganism." In: *Handbook of Contemporary Paganism*. Edited by James R. Lewis & Murphy Pizza. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 171-191.
- Restall Orr, E. *Living with Honour: A Pagan Ethics*. United Kingdom: John Hunt Publishing, 2008.
- Rountree, K. "Introduction. "We Are the Weavers, We Are the Web": Cosmopolitan Entanglements in Modern Paganism." In: *Cosmopolitanism, Nationalism, and Modern Paganism*. Edited by Kathryn Rountree. New York: Springer Nature, 2017. 1-19.
- Rountree, K. "Neo-Paganism, Native Faith, and indigenous religion: a case study of Malta within the European context." In: *Social Anthropology* 22, no. 1 (2014): 81-100. DOI 10.1111/1469-8676.12063.
- Rountree, K. "Neo-Paganism, Animism, and Kinship with Nature." In: *Journal of Contemporary Religion*, Vol. 27, no. 2 (2012), 305-320.
- Schmidt-Leukel, P. *Understandin Buddhism*. Edinburgh: Dunedin Academic Press Ltd., 2013.
- Schnabel, P., Meyboom-de Jong, B., Schudel, W.J., et al. *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Adviescommissie Voltooid Leven, 2016.
- Spielthener, G. "Consequentialism or deontology?" In: *Philosophia* 33, no. 1-4 (2005): 217-235.
- Störig, H. J. *Geschiedenis van de filosofie*. Utrecht: Het Spectrum, 2008.
- Vathorst, S. van der. "Wanneer mag je iemand helpen met doodgaan?" Geproduceerd door: *De Universiteit van Nederland*, (01-11-2016). Bekeken op 16-04-2018 via: <https://www.universiteitvannederland.nl/college/wanneer-mag-je-iemand-helpen-met-doodgaan/>.
- Wijngaarden, E. van, Goossensen, A., and Leget, C. "The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living." In: *Journal of European Social Policy* (2017): 1-11. DOI: 10.1177/0958928717735064.

- Wijngaarden, E. van, Goossensen, A., and Leget, C. "Disconnectedness from the here-and-now: a phenomenological perspective as a counteract on the medicalisation of death wishes in elderly people." In: *Medicine, Healthcare and Philosophy* 19, no. 2 (2016): 265–273. DOI: 10.1007/s11019-016-9687-4.
- Wijngaarden, E. van. *Ready to give up on life. A study into the lived experience of older people who consider their lives to be completed and no longer worth living.* [proefschrift]. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 2016.
- Yin, R. K. *Qualitative Research from Start to Finish.* Second Edition. New York, London: The Guilford Press, 2015.
- York, M. *Pagan Ethics: Paganism as a World Religion.* Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer International Publishing Switzerland, 2016. DOI 10.1007/978-3-319-18923-9.
- York, M. "Pagan Theology." In: *Handbook of Contemporary Paganism.* Edited by James R. Lewis & Murphy Pizza. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009. 283-309.

Bijlagen

Bijlage 1: Extra informatie betreffende de dataverzameling

Met behulp van de online database LexisNexis, welke verschillende tekstbronnen heeft gedocumenteerd, heb ik naar bruikbare artikelen gezocht. De teksten zijn in eerste instantie globaal doorgenomen of zij iets betreffende **politiek/politici** en **voltooid leven** bevatten. Hierbij is nog niet gefilterd op ethiek, enkel op deze twee variabelen. Artikelen waarin een van de zoektermen enkel als opsomming werd vernoemd, zijn niet geselecteerd.

Ik heb gekozen voor drie zoektermen die alle drie hetzelfde debat weergeven, enkel in een andere benaming. De voorkeur ging uit naar landelijke nieuwsbladen, al heb ik ook enkele andere Nederlandstalige bronnen bekeken. De zoekterm 'hulp bij zelfdoding' was specifiek gericht op de categorie 'law and legal system' om te controleren of er nog relevante artikelen waren die ik heb gemist bij de andere twee zoektermen. De concrete zoekopdrachten waren als volgt:

- ❖ **"Voltooid leven"** → zoeken in landelijke kranten → afgelopen 9 jaar → 1461 hits → 142 geselecteerde artikelen.
- ❖ **"Voltooid leven"** → zoeken in vakbladen → afgelopen 9 jaar → 63 hits → 17 geselecteerde artikelen.
- ❖ **"Hulp bij levensbeëindiging"** → zoeken in alle Nederlandstalige bronnen → afgelopen 9 jaar → 132 hits → 7 geselecteerde artikelen.
- ❖ **"Hulp bij zelfdoding"** → zoeken in landelijke kranten → afgelopen 9 jaar → categorie 'law and legal system' → 117 hits → 8 geselecteerde artikelen.

Bijlage 2: Extra informatie betreffende het filteren en coderen

Filteren

De 174 artikelen uit de dataverzameling zijn eerst grondig gelezen. Tekstfragmenten waarin uitspraken van of over politici en/of politieke partijen met betrekking tot het ‘voltooid leven debat’ voorkwamen zijn per jaar in een afzonderlijk document gebundeld met waar nodig enkele extra zinnen voor de context. De uiteindelijke selectie ‘bruikbare’ data is gebundeld in een overzichtsdokument. Enkele artikelen bleken dezelfde inhoud – woordelijk- te bevatten maar kwamen uit een andere bron. Ik heb hier gekozen om slechts naar één bron te verwijzen omdat dubbele fragmenten geen meerwaarde hebben. Uiteindelijk zijn er uit 76 artikelen fragmenten geselecteerd om te coderen.

Twijfelpunten en beslissingen:

- ❖ *“Enkele SP'ers hebben zelfs al gesuggereerd dat Schippers' plan om euthanasie toe te staan bij ouderen met een `voltooid leven' bedoeld is als bezuiniging op de peperdure ouderenzorg.”* Deze opmerking geeft aanleiding tot het bedenken van financiële motieven achter het voorstel. Echter, doordat het een speculatie betreft, heb ik ervoor gekozen dit fragment niet mee te nemen in de verdere analyse.
- ❖ Veel artikelen noemen voornamelijk een voor of tegen standpunt van partijen zonder verdere argumentatie. Na enkele hiervan te hebben meegenomen, heb ik toch besloten dergelijke fragmenten niet meer op te nemen in de verdere analyse. Overigens wordt het neutrale ‘er komt ruimte om erover te praten in de Kamer’ ook vaak aangehaald.

Coderen

Coderen gebeurt inductief; de codes worden gevormd door het grondig (her)lezen van de geselecteerde fragmenten. Opvallend is dat een aantal punten zowel als argument vóór als tegen een wet omtrent voltooid leven kunnen worden gebruikt; bijv. ‘barmhartigheid’, ‘beschaafdheid’, ‘menslievendheid’, etc. Bijvoorbeeld: de een vindt het barmhartig om hulp te verlenen bij de stervenswens terwijl de ander juist vindt dat barmhartigheid schuilt in de hulp die je iemand moet verlenen om juist géén doodswens meer te koesteren. Uiteindelijk bevatte de codelijst 59 codes.

Twijfelpunten en beslissingen:

- ❖ Ik heb moeite met een fragment uit 2016. Er lijkt iets achter te liggen, maar ik weet niet hoe ik dit moet coderen. *“De ouderenzorg is niet op orde, veel ouderen zijn eenzaam & dan wordt levensbeëindiging makkelijker?” reageerde toekomstig Kamerlid Lilian Marijnissen op het kabinetsvoorstel. “Is het onethisch om de mogelijkheid van hulp bij zelfdoding 'voor ouderen' te linken aan het afbraakbeleid van dit kabinet? Ik denk het niet”, schreef SP-Kamerlid Renske Leijten weer.”* Na herhaaldelijk lezen en het doornemen van de codelijst, heb ik besloten dit fragment te laten voor wat het is.
- ❖ Eerst begon ik ook met het coderen van welke partijen een uitspraak deden, maar eigenlijk is dat niet geheel relevant voor de vraagstelling. Het gaat immers om *ethische knelpunten* die spelen in de politiek, niet zozeer om welke partij welk punt aanhangt.
- ❖ De code ‘vrijwillige keuze’ herbergt een dilemma: hoe kun je verifiëren of de stervenswens een vrijwillig besluit is en niet door druk van familie of maatschappij is gevormd?
- ❖ De code ‘leeftijdsgrens’ herbergt eveneens een dilemma: *“VVD-Kamerlid Arno Rutte vreest juist dat een leeftijdsgrens ertoe zou kunnen bijdragen dat iemand het gevoel kan krijgen dat hij er vanaf een bepaalde leeftijd niet meer toe doet.”*

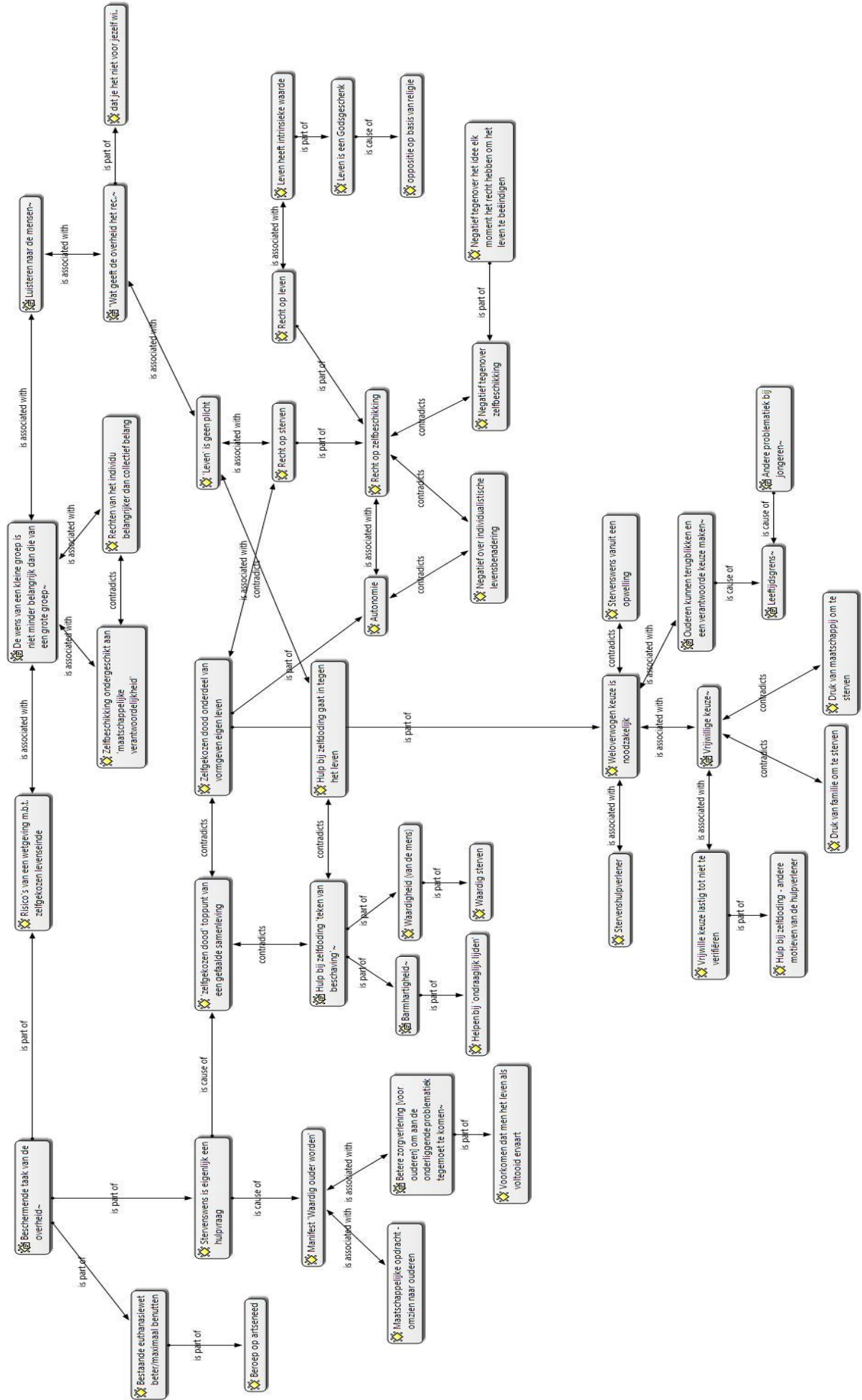
Bijlage 3: Lijstweergave gebruikte codes inhoudsanalyse⁸⁸

1. Leven is geen plicht (5)
2. 'Zelfgekozen dood' toppunt van gefaalde samenleving (3)
3. Wat geeft de overheid het rec... (2) → letterlijk overgenomen: "Wat geeft de overheid het recht om jou te verbieden te sterven als dat je wens is?"
4. Andere problematiek bij jongeren (1) → in reactie op het 'waarom' van de leeftijdsgrens.
5. Autonomie (15)
6. Barmhartigheid (9) → De een vindt het barmhartig om hulp te verlenen bij de stervenswens terwijl de ander juist vindt dat barmhartigheid schuilt in de hulp die je iemand moet verlenen om juist géén doodswens meer te koesteren.
7. Beroep op artseneed (2) → betreft de eed van Hippocrates; het zorgen voor de medemens, geen kwaad doen, het lijden verlichten, etc.
8. Beschermende taak van de overheid (16) → Het leven dient beschermt te worden.
9. Bestaande euthanasiewet beter/maximaal benutten (1)
10. Betere zorgverlening [voor ouderen] om aan de onderliggende problematiek tegemoet te komen (22)
11. Dat je het niet voor jezelf wi... (1) → letterlijk overgenomen: "Dat je het niet voor jezelf wil, betekent niet dat je anderen moet belemmeren die het wel willen."
12. De wens van een kleine groep is niet minder belangrijk dan die van een grote groep (2)
13. Druk van familie om te sterven (7)
14. Druk van maatschappij om te sterven (6)
15. Helpen bij 'ondraaglijk lijden' (1)
16. Hulp bij zelfdoding 'teken van beschaving' (6) → Wederom dubbelzinnig. Enerzijds wordt stervenshulp als 'teken van beschaving' gezien, anderzijds juist als iets misdadigs en totaal niet beschaafd.
17. Hulp bij zelfdoding – andere motieven hulpverlener (2)
18. Hulp bij zelfdoding gaat in tegen het leven (1)
19. Leeftijdsgrens (15) → Leeftijdsgrens kan de morele bezwaren juist vergroten; suggestie dat je er vanaf een bepaalde leeftijd niet meer bij hoort.
20. Leven heeft intrinsieke waarde (9)
21. Leven is een Godsgeschenk (4)
22. Luisteren naar mensen (3) → luisteren naar de wensen van mensen, i.e. de stervenswens.

⁸⁸ Het getal tussen haakjes indiceert het aantal keren dat de code is gekoppeld aan een citaat uit de data.

23. Maatschappelijke opdracht – omzien naar ouderen (9)
24. Manifest ‘waardig ouder worden’ (3)
25. Negatief over individualistische levensbenadering (1)
26. Negatief tegenover het idee elk moment het recht hebben om het leven te beëindigen (1)
27. Negatief tegenover zelfbeschikking (5)
28. Oppositie op basis van religie (5)
29. Ouderen kunnen terugblikken en een verantwoorde keuze maken (3) → in reactie op het ‘waarom’ van de leeftijdsgrens.
30. Recht op leven (3)
31. Recht op sterven (2)
32. Recht op zelfbeschikking (11)
33. Rechten van het individu belangrijker dan collectief belang (1)
34. Risico’s van een wetgeving m.b.t. zelfgekozen levenseinde (1)
35. Stervenshulpverlener (4)
36. Stervenswens is eigenlijk een hulpvraag (3)
37. Stervenswens vanuit een opwelling (2)
38. Voorkomen dat men het leven als voltooid ervaart (4)
39. Vrijwillige keuze lastig tot niet te verifiëren (3)
40. Vrijwillige keuze (4) → de stervenswens is een volledig vrijwillig genomen besluit zonder druk van externen.
41. Waardig sterven (4) → het blijft onduidelijk wat D66 hier precies mee bedoelt.
42. Waardigheid (van de mens) (4)
43. Weloverwogen keuze noodzakelijk (7)
44. Zelfbeschikking ondergeschikt aan ‘maatschappelijke verantwoordelijkheid’ (4)
45. Zelfgekozen dood onderdeel van vormgeven eigen leven (6)

Bijlage 4: Relatiediagram inhoudsanalyse

Bijlage 5: Overzicht van de geanalyseerde media-artikelen⁸⁹

2010

Boer, T. "CDA is pijnlijk terughoudend over ethiek." In: *Trouw*, 2 april 2010. P. 18.

"Diversiteit 'Voltooid leven' op agenda D66; 'Euthanasiewet moet niet anders'." In: *Nederlands Dagblad*, 3 april 2010. P. 3.

Peeters, B. "Als het leven opgeleefd is; Nederland." In: *Knack Magazine*, 17 februari 2010. P. 86.

"Veel steun voor petitie Uit Vrije Wil." In: *Nederlands Dagblad*, 18 mei 2010. P. 3.

2011

"Hoogbejaarde heeft Drionpil eigenlijk al in huis." In: *Nederlands Dagblad*, 17 maart 2011.

2012

"Kamer stelt besluit Uit Vrije Wil uit." In: *Reformatorisch Dagblad*, 9 maart 2012. P. 3.

"Liberale strijd rond het levenseinde." In: *Nederlands Dagblad*, 10 maart 2012.

"Meer praten over zin leven." In: *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2012.

"VVD werkt niet mee aan wet 'klaar met leven'." In: *Nederlands Dagblad*, 7 maart 2012.

2013

Dik-Faber, C. "Hulp bij zelfdoding mag nooit normaal worden." In: *Trouw*, 30 oktober 2013. P. 21.

2014

Bergsma, B. "Oosting leidt commissie hulp bij stervenswens." In: *ANP*, 20 februari 2014.

"Euthanasie in beweging." In: *Nederlands Dagblad*, 13 november 2014.

2015

-

2016

AA, E. van der. "Reactie SP-top op plan zelfdoding is 'walgelijk'." In: *Algemeen Dagblad*, 14 oktober 2016. P. 14.

⁸⁹ Het kan zijn dat de titels van publicaties niet allemaal kloppend zijn doordat LexisNexis soms een *highlight* of citaat uit het artikel als titel gaf.

“Alles anders door verkiezingen.” In: *De Telegraaf*, 1 november 2016. P. 11.

Blokker, P.A. “Het leven beëindigen is misschien ook Gods wil.” In: *Algemeen Dagblad*, 3 november 2016. P. 30.

Bos, K. “Het einde van het leven bepaal je niet zomaar.” In: *NRC Handelsblad*, 15 oktober 2016. P. 8.

Bouter, B. “Kabinet van wijzen.” In: *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2016. P. 6.

Chabot, B. “Een onbarmhartige dood.” In: *Trouw*, 12 november 2016. P. 5-7.

“CU: Handen ineenslaan voor steun ouderen.” In: *Reformatorisch Dagblad*, 22 november 2016. P. 4.

“De vrije keus staat voorop.” In: *Nederlands Dagblad*, 31 december 2016. P. 2-3.

Diedrich, A. “Waardig.” In: *De Gooi- en Eemlander*, 14 oktober 2016. P. 7.

Du Pré, R. “Heeft voltooid leven een leeftijdsgrens?” In: *De Volkskrant*, 20 december 2016. P. 14.

“D66-senator Paul Schnabel (68) shockeerde zijn politieke geestverwanten dit jaar door te pleiten tégen verdere verruiming van de Euthanasiewet. Wat zijn z'n overwegingen?” In: *Elsevier Weekblad*, 30 juli 2016 (72:30). P. 34.

Gunst, J. “Hoofdbreken over stervenswet.” In: *Reformatorisch Dagblad*, 28 december 2016. P. 34.

Hendrickx, F. en Vries, J. de. “Ik ben heel grappig.” [Interview met Sylvana Simons] In: *De volkskrant*, 24 december 2016. P. 30-35.

Hovius, R. “En de verliezen stapelen zich op.” In: *De Volkskrant*, 26 november 2016. P. 16-19.

“Individualisme zonder barmhartigheid leidt tot uitsluiting.” In: *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 2016. P. 6.

Jongejan, D. “Plastische chirurgie zou ik niet durven.” [Interview met Pia Dijkstra] In: *Algemeen Dagblad*, 24 december 2016. P. 14-15.

Ketelaar, T. “SGP direct op scherp bij eerste debat over voltooid leven.” In: *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2016. P. 6.

Ketelaar, T. “Er is geen plicht om te leven” In: *NRC Handelsblad*, 29 oktober 2016. P. 10.

Kieskamp, W. “Onomstreden in de scherpste debatten.” In: *Trouw*, 19 november 2016. P. 8-9.

Kieskamp, W. “Pact politiek en omroep over ouderen.” In: *Trouw*, 22 november 2016. P. 1.

Kieskamp, W. “Eigen voltooid-levenwet van D66.” In: *Trouw*, 19 december 2016. P. 3.

“Luister naar de vraag achter stervenswens.” In: *Nederlands Dagblad*, 23 november 2016. P. 4-5.

Meulen, H. van der. “Extra bingo is geen oplossing; hoe voltooid is een voltooid leven?” In: *De Groene Amsterdammer*, 1 juni 2016 (140:22).

Roessel, A. van. "Plezier; in Den Haag." In: *De Groene Amsterdammer*, 2 maart 2016 (140:7).

Rusman, F. "Ook de overheid moet barmhartig zijn bij levenseinde." In: *NRC Handelsblad*, 13 oktober 2016. P. 4.

"Rutte schmiert met de christelijke kaart." In: *Nederlands Dagblad*, 26 november 2016. P. 6-7.

Sanders, J. "Wie dringt nu wie iets op?" In: *Brabants Dagblad*, 22 oktober 2016. P. 21.

Schoonhoven, G. van. "Wet voor mensen die hun leven voltooid vinden, verstandig?" In: *Elsevier Weekblad*, 22 oktober 2016 (74:42). P. 12.

"Segers: ChristenUnie beter voor het gezin én het milieu." In: *Trouw*, 28 november 2017. P. 7.

"Segers noemt politiek van D66'er Pechthold desastreus." In: *Reformatorisch Dagblad*, 28 november 2016. P. 4.

Staaïj, C.G. van der. "Tijd en wijze voor Bijbelse notities in een politiek debat." In: *Reformatorisch dagblad*, 3 november 2016. P. 6.

Steenbergen, E. van. "Kabinet wil onduidelijk rond levenseinde wegnemen." In: *NRC Handelsblad*, 13 oktober 2016. P. 1.

"Sterfhulp is goed idee, maar de praktijk is nog terra incognita." In: *NRC Handelsblad*, 15 oktober 2016. P. 2.

"Wat te doen met onbehagen?" In: *Reformatorisch Dagblad*, 12 november 2016. P. 6.

"Wetsvoorstel D66: euthanasie na voltooid leven pas vanaf 75 jaar." In: *NRC Next*, 19 december 2016. P. 8.

"Zelfdoding voltooid leven pas bij 75 jaar." In: *Algemeen Dagblad*, 19 december 2016. P. 8.

"Ziekte roept zingevingsvragen op." In: *Nederlands Dagblad*, 7 november 2016. P. 12-13.

2017

Beerekamp, H. "Nog liever naar Molenbeek." In: *NRC Handelsblad*, 3 maart 2017. P. 20.

Beverdam, G. en Sloot, E. "Blok: 'laatstewilmiddel' is zaak van justitie." In: *NRC Next*, 6 september 2017. P. 4-5.

Beverdam, G. "Gevoeligheid van thema 'voltooid leven' blijkt weer." In: *Nederlands Dagblad*, 19 december 2017. P. 3.

Beverdam, G. en Mouissie, S. "Wat christelijke politici hopen voor 2018." In: *Nederlands Dagblad*, 23 december 2017. P. 14-15.

"Christelijke partijen schrikken van D66." In: *NRC Handelsblad*, 4 maart 2017. P. 2.

"CU pleit voor vastleggen recht op leven in grondwet." In: *Reformatorisch Dagblad*, 21 januari 2017. P. 12.

"Draagvlak 'wet voltooid leven' mist." In: *Nederlands Dagblad*, 26 juni 2017. P. 4-5.

"Druk op Nederland om euthanasie." In: *Nederlands Dagblad*, 22 april 2017. P. 1.

Herderschee, G. en Korteweg, A. "Zwart gat? nee joh ben je gek?" [interview met Edith Schippers] In: *De Volkskrant*, 23 december 2017. P. 6-11.

Janse, C.S.L. "Rutte III is geen Balkenende IV." In: *Reformatorisch Dagblad*, 8 april 2017. P. 5.

Kieskamp, W. "Kabinet heeft geen oordeel over 'levenseinde-poeder'." In: *Trouw*, 6 september 2017. P. 6.

Koning, P. de, Steenbergen, E. van, en Doornik, M. "Reken niet zomaar op de SGP." In: *NRC Next*, 3 juni 2017. P. 14.

Mouissie, S. en Soest, A. van. "Regeerakkoord medische ethiek: voor elk wat wils." In: *Nederlands Dagblad*, 21 oktober 2017. P. 4-5.

Niemantsverdriet, T. "Als zijn principes in het geding zijn, wordt hij fel." In: *NRC Next*, 20 mei 2017. P. 4.

"Oefening in geduld." In: *Het Financiële Dagblad*, 19 december 2017. P. 6.

Pessers, D. en Sachs, A. "Verblind door euthanasiasme." In: *NRC Next*, 25 februari 2017. P. 8.

Pijpers, A. "Stervenshulp bij voltooid leven is in buitenland moord." In: *NRC Next*, 22 maart 2017. P. 18.

"Poging met CU taaie wedstrijd." In: *De Telegraaf*, 19 mei 2017. P. 10.

Steenbergen, E. van. "Mensen die hun leven als 'voltooid' beschouwen, zijn vaak eenzaam en wanhopig." In: *NRC Next*, 25 juli 2017. P. 6.

Voortman, L. "'Voltooid leven' vraagt betere geestelijke zorg." In: *Nederlands dagblad*, 6 april 2017. P. 2-3.

Wagendorp, B. "Onvoltooidlevenswens." In: *De Volkskrant*, 19 december 2017. P. 2.

2018

Houtman, W. "Het laatste poeder." In: *Nederlands Dagblad*, 12 februari 2018. P. 3.

Koning, P. en Steenbergen, E. van. "'Laten we ouderen het gevoel geven dat hun leven niet klaar is'. [Interview met Gert-Jan Segers] In: *NRC Next*, 10 februari 2018. P. 14.

"Kriebels van donorwet D66." In: *De Telegraaf*, 8 februari 2018. P. 8.

Mouissie, S. "'Waardig ouder worden' inzet campagne CU." In: *Nederlands Dagblad*, 12 februari 2018. P. 2.

Steenbergen, E. van "'Bel wél aan als gordijnen altijd dicht zijn'." [Interview met Hugo de Jonge] In: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2018. P. 16.

Wynia, S. "Hoe redelijk is D66 nog?" In: *Elsevier Weekblad*, 10 februari 2018 (74:6). P. 14.